

dragelijk te maken. Ook de consequenties hebben determinanten. De kinderen van Oedipus zijn incest-kinderen, daar valt niets aan te veranderen. Door de schande daarvan te benadrukken, worden deze determinanten versterkt. Als een vader en een moeder dit al zo benadrukken, hoe kunnen de kinderen, die er part noch deel aan hebben, zonder de gevoelens van ouders-minder-slecht-zijn, verder leven? Is het een wonder dat ze, op de manier waarop ze het doen, kiezen om zichzelf te compenseren? Vanaf de dood van Jokaste en de blindheid van Oedipus zijn hun kinderen aan hun lot overgelaten. Waarmee gezegd wil zijn dat Jokaste en Oedipus zelf uit het probleem probeerden te komen, zonder rekening te houden met anderen, die mede met hun problemen werden geconfronteerd. Voor de daden, hoe slecht ook, ter goeder trouw bedreven, zijn ze niet verantwoordelijk te stellen, maar wel voor de keuze die ze daarna deden. Hun wanhoop is, het zij nogmaals gesteld, te begrijpen en het is een verzachtende omstandigheid. Een ander aspect van de zaak is de publieke opinie die een juiste keuze in de weg kan staan. Het is denkbaar, dat Oedipus en Jokaste gezamenlijk hadden besloten de feiten te aanvaarden om het beste er van te maken. Ontbinding van hun huwelijk was een formele zaak geweest, afzien van verder sexueel contact een morele. Het samen verder opvoeden van de kinderen zou op geen rationeel moreel bezwaar hebben gestuit. Afzien van het koningschap en alle privileges die daaraan verbonden zijn, eventueel in ballingschap gaan, zou als consequentie kunnen worden geaccepteerd. Zelfs de vlucht voor eventuele represailles van de nieuwe machthebbers, is niet een zich onttrekken aan de verantwoordelijkheid van de begane daden, als de vlucht een voornemen is tot een nieuw en beter leven. Deze keus zou hebben betekend, dat er een geringere aflaat voor de beide ouders in zou zitten; zij zouden meer tijd nodig hebben gehad, misschien wel hun hele leven, om tot klaarheid te komen en daarmee zouden ze zichzelf misschien een grotere straf hebben opgelegd dan ze nu hebben gedaan. Misschien was er dan door de publieke opinie niet medelijdend over hen gesproken, maar verachtend. Voor medelijden of verachting als aspect van de publieke opinie is deze publieke opinie verantwoordelijk, als die verantwoordelijk gesteld zou kunnen worden. Jokaste en Oedipus zijn daar niet verantwoordelijk voor. Scherp gesteld, kunnen we zeggen dat Oedipus en Jokaste in hun keus rekening hebben gehouden met de publieke opinie en daarmee voor de omgeving en tegen de verachting hebben gekozen. In elk geval hebben ze de publieke opinie mede in hun keus betrokken. In dit geval en in het algemeen wil ik een keus die mede door de (vermeende) publieke opinie wordt bepaald, niet veroordelen. Wel ben ik van mening dat degene, die de publieke opinie betreft in zijn keuze, daar zelf verantwoordelijk voor is. We kunnen de publieke opinie verfoeien, omdat onze keus in vrijheid erdoor wordt bemoeilijkt, maar we kunnen haar niet verantwoordelijk stellen. Oedipus en Jokaste hebben gekozen, we laten het er verder bij. Ik kan me

voorstellen dat kiezen tegen de publieke opinie in, meer negatieve consequenties heeft dan positieve; dit te overwegen is de taak van degene die keuzen maakt. Ik kan me ook indenken dat een individu niet tegen de publieke opinie in durft te kiezen; het is echter zijn verantwoordelijkheid en van niemand anders. Daarom kan en mag niemand anders daarover oordelen, het oordeel is aan degene die de keuze maakt, en die kan zijn keus alleen toetsen aan het criterium van zijn eigen integriteit.

5.4. *Geslotenheid en openheid*

We weten niet hoe Jokaste zich gevoeld moet hebben toen ze de opdracht aanvaardde om haar pasgeboren kind, met de voeten geboeid, aan de herder af te staan. Niets daarvan heeft ze aan haar tweede man verteld. Als Oedipus naar de waarheid zoekt, dan probeert zij die achter te houden. Haar laatste woorden hebben betrekking op Oedipus, die zij een ongelukkige noemt. In de versregel 1061 zegt ze dat het voldoende is dat zij lijdt. Oedipus hoeft niet ook nog eens te lijden. Iets van haar emotie wordt verteld door de paleisdienaar als hij verslag uitbrengt over haar dood. Ze is radeloos, ze rukt met beide handen haar haren uit, ze slaat met de deuren, ze jammert over het bed waar zij een dubbel kroost ter wereld brengt: een man uit haar man en kinderen uit haar kind. Ze roept Lajus aan en herinnerde hem aan de geboorte van de zoon die hem vermoordde, waardoor zij door Lajus alleen werd gelaten om met dat kind, dat zij zelf baarde, een rampzalig kroost het leven te schenken. Geconfronteerd met de feiten, raakt ze in wanhoop en paniek en daarbij doet ze voorkomen alsof ze het slachtoffer is van al deze gebeurtenissen. Als Oedipus en Creon twisten probeert ze te sussen omwille van de harmonie. Maar hoe ervaart ze zelf de gebeurtenissen, wat ging er in haar om, niet als het duidelijk misgaat, maar ook toen het leven nog een en al harmonie was, een harmonie tussen mensen die met elkaar omgingen, een harmonie in relaties. Maar hoe heeft zij de relaties met de echtgenoten ervaren? De indruk die ze achterlaat is dat ze een sterk verdringingsmechanisme heeft gehad. In elk geval moeten we constateren dat ze zeer gesloten is geweest in de omgang met anderen. Geslotenheid en verdringing zijn niet identiek en ze hoeven ook niet samen te gaan. Het verdringingsmechanisme is een onbewust gebeuren, het betekent: niet meer bewust ergens mee bezig zijn. Geslotenheid is te constateren door een buitenstaander ten aanzien van de buitenstaander. Dat Jokaste haar gevoelens niet tot uiting liet komen, wil nog niet zeggen dat ze die gevoelens niet had en er niet mee bezig was. Het is voorstelbaar dat ze de ander niet wil belasten met haar innerlijke gevoelens en de strijd die ze daarmee voert.

Bij Oedipus ervaren we een andere, tegengestelde houding, hij is in die zin de openheid zelve. Zijn drang naar waarheid, zijn zoeken naar zoveel mogelijk

Propriety of the Erich Fromm Document Center. For personal use only. Citation or publication of material prohibited without express written permission of the copyright holder.
Eigentum des Erich Fromm Dokumentationszentrums. Nutzung nur für persönliche Zwecke.
Veröffentlichungen - auch von Teilen - bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Rechteinhabers.

informatie, maar ook zijn vertwijfeling spreekt hij uit. Als hem informatie wordt verschaft, met dubbele bodem, of, zoals in het begin, waaraan hij nog niet kan geloven, en die een bedreiging voor hem is, dan dreigt hij woedend terug. Maar ook dreigt hij, als voor hem bedreigende informatie wordt achtergehouden of als deze op een voorzichtige manier naar voren wordt gebracht. De strijd die hij voert komt open voor het voetlicht.

Ook als Oedipus een oude man is geworden, en als banneling rondzwerft, houdt hij zijn gevoelens niet achter. Hij erkent dat hij zichzelf te streng straffe maar terzelfdertijd verwijt hij de stad Thebe, dat ze hem toen niet hebben opgevangen en begeleid, integendeel, ze hebben hem met geweld verdreven. Onomwonden veroordeelt hij de daden van zijn opvolgers. De woorden die hij uitsprekt als hij veroordeelt, en als hij de stad vervloekt, zijn voorspellingen doet en zijn bescherming ontzegt, wekken de indruk dat hij vol wrok reageert op het hem aangedane onrecht. Maar achter deze woorden zit een levenswijze, een grondhouding en een gekozen doel. Anders gezegd: waarden en normen spelen mee in de verwoording van zijn gevoelens. Als Oedipus bijvoorbeeld zegt: "*Zij echter, kozen boven mij, hun vader, troon en scepter en als vorst te heersen over 't land,*" (55, blz. 25), dan gaat het niet alleen om de vader als verwekker van deze kinderen. De vader is Oedipus, die niet door macht en strijd de troon verwierf, maar door capaciteit, en die afstand deed van troon, scepter en macht toen hij de ervaring opdeed dat zijn capaciteiten als leider niet voldoende waren. En daarom is de veroordeling mede gebaseerd op waarden en normen van het leiderschap, op het doel van het leiden. Dat doel mag niet gebaseerd zijn op persoonlijke macht, maar ook op goed leiden en begeleiden. De macht die inherent is aan het leiderschap moet worden gebruikt voor dat goede doel. Met andere woorden: leiderschap schept verplichtingen.

In het algemeen moet openheid of geslotenheid worden gezien in een bepaalde context. Als Jokaste in staat was geweest om haar eigen gevoelens te verwerken en hiervoor openstond zonder dat aan anderen mee te delen of erover te praten en als ze dit bewust heeft toegepast omdat ze het haar taak vond als echtgenote van de leider van het volk, dan is dit een andere vorm van geslotenheid dan die waar de feiten niet onder ogen worden gezien.

De openheid van Oedipus werd gedragen door de bewustheid van de door hem vertegenwoordigde waarde. Als banneling is zijn openheid gebaseerd op gelijk willen hebben. Dat gelijk is een persoonlijk gelijk. Het is echter wel gebaseerd op waarden.

Vaak worden openheid en geslotenheid als elkaar uitsluitende waarden gezien: het eerste positief en het tweede negatief beladen, dit in tegenstelling tot het spreekwoord: spreken is zilver, maar zwijgen is goud. Als aan openheid een positieve waarde wordt gegeven, dan ontstaat het gevaar dat openheid en vooral

open zijn ten aanzien van anderen, een heilig moeten wordt. Dan kan openheid verworden tot een aflaat waardoor de verantwoordelijkheid voor deze openheid wordt losgelaten. Ik zal proberen een aantal aspecten op een rij te zetten. (52).

a. Ieder mens structureert zijn wereld, dat betekent dat hij van een aantal vanzelfsprekendheid uitgaat. Vanzelfsprekendheden hebben op zich geen positieve of negatieve waarde, ze krijgen pas waarde in een bepaalde context, of concrete situatie. Een vanzelfsprekendheid is bijvoorbeeld dat elk mens recht op leven heeft, een recht dat onaantastbaar is. De consequentie van het recht is, dat een ander niet het recht heeft om zijn medemens te doden en daarom impliceert het recht op leven: elkaar de ruimte geven om tot levensontplooiing te komen, of elkaar helpen om te kunnen leven. De zwakke heeft een bepaald recht op hulp en steun van de sterke; het is een op waarden gebaseerde solidariteit.

Recht op hulp kan worden tot de plicht om hulp te aanvaarden, waarbij het recht dan niet meer als vanzelfsprekendheid wordt aangenomen, maar de hulp. Een ander helpen gaat uit van de hulpverlener en zijn vanzelfsprekendheden, dus van zijn opvattingen over helpen. Iemand die zelfmoord wil plegen kan op twee manieren worden geholpen: door hem de middelen om zelfmoord te plegen aan te reiken of door hem te helpen de neiging tot zelfmoord te overwinnen. Voor de hulpverlener is het meestal vanzelfsprekender het laatste te doen in plaats van het eerste. Evenzeer is het vanzelfsprekender om een ten dode opgeschreven patient medicijnen toe te dienen die het leven rekken, dan door zijn einde te versnellen. We raken daarbij het probleem van de euthanasie.

De discussie over euthanasie kan in alle openheid, op bepaalde plaatsen en in bepaalde kringen worden gevoerd. De standpunten of visies die in de discussies worden ingenomen, hebben betrekking op gevormde vanzelfsprekendheden. Het is goed dat deze discussie wordt gevoerd, opdat de deelnemers kennis kunnen nemen van elkaars standpunten en mogelijk inzicht krijgen in de manier van structureren van die ander. Belangrijk is echter dat deze standpunten niet op rationele basis zijn ontstaan maar op irrationele. De standpunten ten aanzien van leven en dood raken de essentie van het menselijk bestaan: we worden er allemaal mee geconfronteerd en daarom kunnen we er geen afstand van doen.

Confrontatie met de dood is, als we erover discussiëren, confrontatie met een abstract begrip. Op het moment dat we met onze eigen dood concreet worden geconfronteerd, is discussie niet meer mogelijk. Op grond van ervaringen met de dood van anderen en op grond van levensopvattingen, hebben we een voorstelling van leven en dood. De dood is voor ons min of meer een bedreiging, een gaan in het onbekende. Hoe de dood zijn zal, is onvoorstelbaar

omdat het zijn zoals wij het kennen er niet meer is. Met andere woorden: we discussiëren over de dood vanuit zijn tegenstelling: het leven. De discussie, die in alle openheid wordt gevoerd, hetgeen wil zeggen: alle vooronderstellingen worden gelanceerd, is een discussie van levende mensen. Het begrip waar het om gaat blijft gesloten, maar ook begrip voor waar het om gaat is omgeven met geslotenheid.

- b. Een andere vorm van confrontatie met eigen vanzelfsprekendheden, is het uitwisselen van gedachten waarbij alle discussianten op hun respectievelijke standpunten blijven staan, met al of niet begrip voor elkaars standpunten. Laten we dit een openheid van verkondiging van standpunt noemen. De eigen vanzelfsprekendheden blijven daarbij een gesloten geheel.
- c. Voorstelbaar is ook, dat, op grond van de gevoerde discussie, de diverse deelnemers om tot overeenstemming te komen, hun vanzelfsprekendheden los laten. Een gezamenlijk standpunt wordt ingenomen, er ontstaat een groeps-vanzelfsprekendheid. De openheid is hier de bereidheid tot begrip en overname van de standpunten van anderen. De geslotenheid betreft dan weer het collectieve standpunt.
- d. Soms voelen we ons geroepen om iemand of een aantal mensen eens flink de waarheid te zeggen; het kan zijn dat we daarbij zeggen hoe we over ze denken als persoon en over hun functioneren, het kan zijn dat we ze vertellen hoe ze ons met hun houding hebben gefrustreerd. We zouden dit openhartigheid kunnen noemen. Deze vorm van openheid is in feite een geslotenheid, een zich onkwetsbaar opstellen. De persoon die zijn problemen die hij heeft met degene die hij de "waarheid" vertelt, in de openheid brengt, stelt de ander in staat van beschuldiging en wil daarmee in feite eigen onschuld ventileren. Deze vorm van openheid wordt vaak aangetroffen bij mensen die zichzelf onmachtig voelen.
- e. Openheid in het leveren van kritiek op bepaalde opvattingen omdat men van mening is dat het leveren van kritiek beter is dan te zwijgen. Zwijgen wordt opgevat als niet weten of geen visie hebben over het onderwerp. Vaak heeft men dan ook geen visie of één gebaseerd op vanzelfsprekendheden. In de openheid wordt eigen onvermogen tot kritiek gedemonstreerd. Het voor anderen niet willen erkennen dat men in feite niets te zeggen heeft, of zelfs nog sterker, anderen willen duidelijk maken: ik heb een visie, is gesloten zijn voor zelfkritiek.
Vooral in groepsgesprekken wordt deze manier van openheid nogal eens gehanteerd. Vaak wordt aan degene die niet veel zegt, het verwijt gedaan dat hij of zij geen inbreng heeft. Inbreng wordt dan gelijkgesteld met iets zeggen, ook al is over hetgeen dat wordt gezegd, nauwelijks of niet nagedacht.
- f. Volledige openheid wil zeggen dat de indrukken die worden opgedaan in

overweging worden genomen en getoetst aan eigen structurering en aan de structurering waarvan de indrukken komen. Kritiek hebben op de psycho-analyse is, als de criticus zich volledig heeft opengesteld, alleen mogelijk als men zich in de psycho-analistische visie heeft ingeleefd. Kritiek op het gedrag, of op de leefwijze van andere mensen is alleen toelaatbaar als men zich in de structuur van die ander heeft ingeleefd. Kritiek houdt echter ook in: afsluiten voor de leefwereld van die ander. Kritiek ergens op hebben houdt daarom vooral in: zelfkritiek. Oedipus had zelfkritiek, die niet alleen werd geopenbaard in verbaliteit, maar vooral in zijn gedrag.

Meestal wordt het open of gesloten zijn geconstateerd van anderen, die constateren het van ons en in ons gedrag anticiperen we daarop.

We waarderen openheid positief, maar vooral willen we als persoon vol openheid worden gewaardeerd. Open zijn is echter geen techniek, maar een grondhouding, het vraagt van ons om onze eigen vanzelfsprekendheden, die vaak tot vooroordelen zijn verworpen, open tegemoet te treden. Openstaan voor indrukken zoals gevoelens, gedachten en gedragingen, moet niet alleen op het buiten ons liggende betrekking hebben, maar ook op onszelf. De signalen die uit onszelf komen, of van buitenaf op ons afkomen, moeten door ons worden verwerkt, en dat verwerken moet ook in alle openheid geschieden. Het hangt van de situatie af, en van het doel waaraan we werken, wat we doen met het resultaat van het verwerkte. Soms is het goed dat mee te delen, soms is het beter het voor onszelf te houden. Geen ander individu kan daar de verantwoordelijkheid voor dragen, dan het individu dat met het verwerken van het probleem, de concrete situatie en het doel waaraan hij werkt, bezig is.

Bewust heb ik gesteld: het doel waaraan hij werkt, en niet het doel dat hij zich heeft gesteld. Een doel stellen kan ieder alléén voor zichzelf zoals het zich verdiepen in en het verwerken van een bepaald probleem. Als anderen er bij betrokken worden, dan kan alleen aan dat doel worden gewerkt met die anderen, in samenwerking dus. Samenwerken betekent: de ander zijn ruimte geven, op weg gaan naar dat doel dat samen gesteld is. Als samenwerking is gebaseerd op de één of andere manier van hulpverlening, dan gaat het niet om de doelstelling van de hulpverlening, maar om het doel hulpverleners.

Als koning had Oedipus de taak op zich genomen hulpverlener te zijn voor de stad – staat Thebe en haar bevolking; hulpverlener in de vorm van leider of begeleider. Het doel daarbij was goed leiderschap, leiding geven bij het leven in vrede, harmonie enzovoort. Leiderschap is geen status, maar werken aan het doel in alle openheid, en daar was Oedipus steeds mee bezig. Openheid en geslotenheid zijn grondhoudingen, het heeft nauwelijks te maken met het demonstreren van die openheid, wél met waarden, ethiek en moraal.

Voor alle duidelijkheid zal ik daarom eerst de moraal gaan bespreken.

5.4.1. Moraal: rationeel

Oedipus schond, zoals Freud opmerkte, één der fundamenteelste wetten, namelijk die van de incest. Het betekent dat hij niet alleen een op juridische gronden geformuleerde wet overtrad, maar ook een afspraak gebaseerd op waarde, ethiek en moraal. In het door Sophocles geschreven drama wordt nog eens duidelijk gemaakt waarom incest ontoelaatbaar is, waardoor we kunnen aannemen dat dit voor de toeschouwers in de tijd van Sophocles even vanzelfsprekend was als voor Oedipus. Het incestverbod heeft niets te maken met een natuurlijke afkeer van de mens ervoor, ware dat zo, een verbod zou overbodig zijn, het wijst echter op het tegendeel. Het wordt expliciet door Sophocles geformuleerd, als hij Jokaste laat zeggen: *"Tob niet om een huwelijk met een moeder, want vele stervelingen reeds waren, in hun droom, met hun moeder gehuwd"*. (52, blz. 60). Uit de context blijkt, dat Jokaste het heeft over een wensdroom. Er moet een reden zijn geweest om incest moreel ontoelaatbaar te verklaren. Wat deze reden is geweest, is minder relevant en of de reden om tot deze morele beslissing te komen een al of niet juiste (reden) is geweest, dat zij ook in het midden gelaten. Met Durkheim kunnen we instemmen, als hij stelt.: *"De moraal begint dus, waar de verbondenheid met één of andere groep begint"*. (9, blz. 64). Als er één individu op de wereld zou zijn of op een onbewoond eiland, dan zou hij nergens rekening mee hoeven te houden dan met de realiteit van het alleen zijn. Zodra er meer mensen aanwezig zijn moeten dezen rekening met elkaar gaan houden en afspraken maken, stilzwijgend of in overleg, over het gedrag ten aanzien van elkaar. Deze afspraken kunnen zijn gebaseerd op grond van rationaliteit, of op grond van willekeur. Als A en B samen op een onbewoond eiland leven, dan kan A aan B en B aan A garanderen dat rechten geëerbiedigd worden. Met andere woorden: beiden gaan van het standpunt uit dat de ander gelijkgerechtigd is aan hemzelf. De erkenning daarvan en het geven van de garantie dat daarnaar gehandeld gaat worden is het bieden van veiligheid aan de ander. Het houdt in, dat de ander niet op de vingers zal worden gekeken en dat hij de ruimte krijgt die hij nodig denkt te hebben. Dit principe: het erkennen van het recht van andere individuen is het principiële uitgangspunt van de moraal. Het is het uitgangspunt van de rationaliteit. Elk ander uitgangspunt, niet berustend op erkenning van gelijke rechten van de ander, is gebaseerd op willekeur. Bij willekeur is er sprake van uitwisselbaarheid van de één ten aanzien van de ander. Als A bijvoorbeeld tegen B zou beweren dat hij meer rechten heeft en dat B dat moet erkennen (wat inhoudt dat B een onderworpen positie moet gaan innemen) dan kan B hetzelfde standpunt gaan innemen ten aanzien van A. Beiden kunnen

beweren dat er voor de ander geen plaats is en dat die moet verdwijnen. Op een nacht kan A, als B ligt te slapen, hem vermoorden: A blijft over. B kan hetzelfde doen, waardoor hij alleen overblijft. Als er twee bomen op een stuk land groeien en één moet daarvan verdwijnen omdat ze elkaar het groeien belemmeren en beide bomen zijn even groot en gezond, dan is het moeilijk kiezen tussen deze twee bomen. De houthakker kan vooraf besluiten om de eerste of de tweede boom om te hakken, maar dat is een willekeurige keus, ook nog afhankelijk van zijn invalshoek. Het is voorstelbaar dat de ene boom meer licht wegneemt dan de andere, er komt dan een factor bij die de keus minder willekeurig maakt en een uitgangspunt vormt voor een rationele oplossing. Het verschil tussen A en B enerzijds en de twee bomen anderzijds is, dat in het eerste geval beiden op elkaar betrokken zijn en over elkaar beslissen, in het tweede geval beslist een derde, de houthakker, over het al of niet samen bestaan. In de keus die de houthakker maakt, zal hij zoveel mogelijk willekeur proberen te vermijden. Voordat hij tot de conclusie komt dat het niet van belang is welke boom moet worden omgehakt, zal hij gaan onderzoeken of er verschil is en of dat van essentieel belang is voor de keuze. Hij zal dus allereerst gaan onderzoeken of er een reden is om één van de bomen om te hakken en ook welke boom dat zal moeten zijn.

Als A gaat beweren dat hij meer rechten heeft dan B, dan zal hij daarvoor een reden moeten opgeven. Het hebben van een reden is rationeel en niet willekeurig. Er kunnen redenen genoeg zijn voor A om zijn gelijk te beredeneren, hij kan bijvoorbeeld menen dat hij intelligenter is en dat intelligentie van doorslaggevende aard is, of dat hij er het eerst was, of dat hij de oudste is, enzovoorts. Het zijn factoren die de gelijkheid van de personen tegenspreken, maar daarmee nog niet de gelijke rechten. B kan vinden dat deze factoren van geen enkel belang zijn om het uitgangspunt: gelijkgerechtigd zijn, te verlaten.

Sommigen primitieve volkeren die aan de barre natuur zijn overgeleverd, hebben hun moraal daaraan aangepast. Eskimo's die in de binnenlanden van Groenland leven, schijnen hun eerstgeboren dochters in de sneeuw te leggen, ten prooi aan wolven en beren. De reden daarvoor is dat een meisje alleen een voortplantings-taak heeft als ze volwassen is en daarvoor is ze een mond extra die gevoed moet worden. Omdat de mate van overleving afhankelijk is van de jacht door de mannen beoefend, en omdat de prooi schaars is, is een overschot aan mannen gewenst. Het gevolg daarvan is dat vrouwen schaars zijn en niet elke man daardoor in staat is een gezin te stichten. Toch heeft iedere man recht op seksualiteit. Het is een vorm van hoffelijkheid dat de gastheer, aan de gast die daaraan behoefte heeft, zijn vrouw aanbiedt.

Het doden van pasgeboren dochters en het aan de gastheer aanbieden van de echtgenote, is een moraal van ongelijkheid tussen mannen en vrouwen, gebaseerd op rationaliteit en niet op willekeur. De kans op overleving is een voor hen geldige

factor. Het zou wel willekeur zijn als meisjes werden gediscrimineerd op grond van hun vrouwzijn en niet op hun onbruikbaarheid. Niet alleen het eerstgeboren meisje wordt in de sneeuw gelegd maar ook het pasgeboren jongetje dat bijvoorbeeld invalide wordt geboren. Als de eerstgeborenen bij een Eskimo echtpaar een meisje is, dan beslissen de vader en de moeder niet naar willekeur of het mag blijven leven of niet, maar ze handelen naar de gedragsregels: de moraal. Als A vindt dat hij meer rechten heeft dan B dan probeert hij daar wel redenen voor te vinden, maar het zijn zijn redenen, naar voren gebracht op grond van zijn (vermeend positieve) eigenschappen. B kan de eigenschappen die hij heeft en die eventueel tegengesteld zijn aan die van zijn tegenspeler ook positief beoordelen om zijn recht op overheersing te claimen.

Ik ga terug naar het uitgangspunt: A erkent het recht van B en B erkent ook het recht van A op volledige existentie.

In het algemeen is het beginsel van de moraal dat de individuen, levend in een gemeenschap, de rechten van de ander erkennen.

Het is in plaats van: jij moet mijn recht erkennen: ik zal jouw recht erkennen. Het erkennen van het recht van de ander impliceert het opgeven van eigen recht waar het in conflict komt met dat van de ander.

De houthakker beoordeelt als buitenstaander de beide bomen, daarbij gaat hij rationalistisch te werk; hij kan het probleem alleen maar rationeel benaderen als hij een aantal regels en uitgangspunten in acht neemt. De door hem gehanteerde normen hebben weinig te maken met de individuele belangen van één van beide bomen, maar met het belang in groter verband gezien, zoals bijvoorbeeld het landschap nu en in de toekomst. Hij weet op grond van zijn kennis van bomen dat, indien er twee naast elkaar staan, voor beiden de levenskansen geringer zijn. De kennis die hij heeft opgedaan, heeft niet tot doel gehad om daardoor beter bomen te kunnen vernietigen, maar, integendeel, om ze zo optimaal mogelijk te laten groeien. Ze is echter niet individueel, maar op de soort gericht. Zijn interesse is in principe op bomen en niet op één boom gericht, daarom kan hij rationeel keuzen maken.

De moraal als rationele gedragsregel is niet door een buitenstaander ontworpen en toegepast. Het betreft het individu die deze moraal hanteert.

Durkheim (9) maakt onderscheid tussen het objectieve en subjectieve aspect van de moraal.

"Bij ieder volk bestaat er op een bepaald moment van zijn geschiedenis een moraal, en het is in naam van die heersende moraal dat rechtbanken veroordelen en de openbare mening oordeelt. Voor een bepaalde groep bestaat er een welomschreven moraal. Mij beroepend op de feiten, ga ik er dus van uit, dat er een gemeenschappelijke moraal is, die geldt voor alle mensen die tot

dezelfde collectiviteit behoren. Nu is er buiten die moraal een grote, een onbepaalde hoeveelheid andere. Ieder individu, in feite ieder moreel bewustzijn, geeft op zijn eigen wijze uitdrukking aan de gemeenschappelijke moraal; ieder individu begrijpt en ziet haar vanuit een andere gezichtshoek; misschien is geen enkel bewustzijn geheel in overeenstemming met de moraal van zijn tijd en men zou kunnen zeggen, dat er in zekere zin geen moreel bewustzijn is, dat niet in bepaalde opzichten immoreel is." (9, blz. 67, 68).

Waar Durkheim spreekt over het objectieve aspect van de moraliteit, daar wil ik liever spreken van het rationele aspect, omdat objectiviteit vooronderstelt: uitgaande van het object, terwijl hier sprake is van intersubjectieve afspraken. Durkheim gaat uit van een bestaande moraal, ontstaan door de geschiedenis van een volk. Dit een objectief aspect noemen is niet terecht, omdat deze bestaande moraal kan zijn gebaseerd op irrationele grondslag. Dit lijkt in tegenstelling met mijn uitgangspunt. Ik heb als tegengestelde uitgangspunten: willekeur en rationele moraal genomen. Als A en B elkaar hun vrijheid van leven garanderen, dan zullen ze moeten beginnen met elkaar duidelijk te maken welke ruimte ze nodig denken te hebben om zo goed mogelijk te kunnen leven opdat ze daar wederzijds rekening mee kunnen houden. Als bijvoorbeeld één van beiden er behoefte aan heeft om zich alleen terug te kunnen trekken op een plaats waar hij niet gestoord kan worden, dan zal de ander daaraan tegemoet moeten komen door te garanderen dat hij op een bepaalde plaats niet zal komen. Overleg zal moeten plaatsvinden over deze plaats en ook over de grootte ervan. Als de ander op dat moment geen behoefte aan afzondering zal hebben, zal hij naar alle waarschijnlijkheid geen privé-domein claimen. Als geen van beiden er behoefte aan heeft, dan zal het niet tot de afspraken behoren; de afspraken zullen op grond van de behoeften zijn gemaakt. Deze behoeften hangen niet alleen af van de personen maar ook van de omstandigheden. Stel, dat er niet twee personen maar drie op het (onbewoonde) eiland zijn: twee mannen en één vrouw, of twee vrouwen en één man. Zij spreken af dat ze alles samen zullen delen en doen, ook hun liefde. Na verloop van tijd ontstaat er een zeer hechte seksuele relatie tussen twee personen van verschillend geslacht, bijvoorbeeld tussen A en C. C verfoeit dan seksuele omgang met B. Toen de eerste afspraak werd gemaakt was dat niet te voorzien, waarmee gezegd wil zijn dat de gedragsregel, norm of moraal in principe is gebaseerd op de behoeften van het moment. Het is mogelijk dat deze drie mensen nog nooit van jaloezie hadden gehoord toen ze hun afspraken maakten en dat ze bij de naleving ermee worden geconfronteerd. In het algemeen wil ik hiermee zeggen, dat de afspraken die worden gemaakt, zijn gebaseerd op de belevingswereld van de betrokken personen. Het is het subjectieve element waarop de rationaliteit van de moraal is gebaseerd. Met andere woorden: het uitgangspunt

van de moraal is rationeel, gebaseerd op intersubjectiviteit. Als A en B op hun, verder onbewoond, eiland tot de conclusie zouden komen, dat één van beiden de leiding zou moeten nemen, dan zullen ze eerst criteria op moeten stellen die vereist zijn voor een goed leiderschap. We zullen er van uitgaan dat ze ten aanzien van deze criteria een overéénstemming bereiken. Daarna moeten ze zichzelf en elkaar beoordelen op eigenschappen die in overeenstemming zijn met deze criteria. We nemen aan dat ze ook hierin tot overeenstemming komen en dat één van beiden tot leider wordt gekozen.

De procedure om tot gedragsregels te komen is een rationele. Alles op een rijtje gezet betekent dit: het uitgangspunt gelijkwaardigheid gaat uit van rationaliteit, evenals het besluit om na evaluatie tot verandering te komen en de procedure die tot verandering leidt. De factoren die de keus doen bepalen zijn intersubjectieve factoren, gebaseerd op inzichten van de subjecten.

Wat ook de reden mag zijn geweest voor een taboe op de incest, het is minder belangrijk dan dat er een reden voor is geweest. Stel, dat de reden was om inteelt te voorkomen omdat men de ervaring had opgedaan dat door inteelt het bestaan van de soort bedreigd werd. In aanmerking genomen dat het verlangen naar incest sterk was, moet worden aangenomen dat daardoor een sterk individueel verlangen moest worden opgeofferd ten bate van het groepsbelang, of het belang van de soort, met andere woorden: de reden tot incest was op deze intersubjectieve keuze gebaseerd. Als het individuele verlangen in de keuze had geprevaleerd, dan was er geen sprake van taboe geweest.

Twee subjectieve aspecten dus die aan de rationaliteit van de moraal voorafgaan, namelijk de keuze op grond van voorkeur en de factoren die de alternatieven doen ontstaan, waarbij één de voorkeur gaat genieten, doen ontstaan. In het geval van het kiezen voor leiderschap boven niet leiderschap, wordt gekozen voor een perfecter verlopen van de omgang met de omgeving boven een vrijer omgang; meer structuur boven betrekkelijk geringe structuur. Tot deze keuze wordt gekomen door de interpretatie van de ervaringen van A en B, subjectieve ervaringen dus.

Bij het taboe op de incest hoeft ik op de intersubjectiviteit van de keuze niet meer in te gaan, de factoren die het alternatief doen ontstaan zijn de opgedane ervaringen en de kennis over de invloed van de negatieve factoren. Ik ga niet uitvoeriger in op de rationale uitgangspunten van de moraal en de subjectieve aspecten daarbij. Het bovenstaande is naar mijn mening voldoende om aan te tonen dat op grond van het rationale uitgangspunt niet kan worden aangenomen dat de opgestelde moraal objectief, universeel en eeuwig is, dat ze integendeel vanaf het begin, reeds een oneigenlijke moraal kan zijn. Ook al zou de moraal bij het ontstaan perfect sluitend zijn, wat in principe onmogelijk is omdat het mensenwerk is, door veranderde omstandigheden kan ze tot oneigenlijkheid vervallen. Laten we als

voorbeeld nemen: het voor de beren en wolven gooien van de eerstgeborene dochter van een Eskimopaar. De intersubjectieve uitgangspunten zijn dat de soort in leven moet blijven, de intersubjectief geïnterpreteerde gegevens zijn, dat een vrouw op grond van haar voortplantingsfunctie ongeschikt is om voor voedsel te zorgen. Opgemerkt moet worden dat ze door deze intersubjectieve vanzelfsprekendheid ongeschikt is gemaakt voor de jacht.

Laten we uitgaan van een bepaald tijdstip waarin deze moraal redelijk goed functioneert en nodig is. Op het moment dat de Eskimovrouwen zich bewust worden dat ze niet alleen een voortplantingsfunctie vervullen en mee op jacht gaan, of, als er betere wapens worden gebruikt, of, als de communicatie met de buitenwereld op gang komt, en er eventueel een efficiëntere arbeidsverdeling plaatsvindt, is het te vondeling leggen van de eerstgeborene dochter niet meer noodzaak en een immorele daad geworden.

Samenvattend: De moraal heeft een rationeel uitgangspunt met intersubjectieve facetten. De beoordeling van de moraal moet zijn gebaseerd op deze intersubjectieve facetten en daarna steeds op het nog eigenlijk zijn daarvan. Het rationale uitgangspunt is het criterium waaraan steeds moet worden getoetst.

Ik zal de draad weer oppakken waar ik hem liet glijpen om een uitweiding over de moraal te houden. Om terugbladeren te voorkomen zal ik de stelling herhalen: Openheid en geslotenheid zijn grondhoudingen, ze hebben nauwelijks te maken met het demonstreren van die openheid, wel met waarden, ethiek en moraal. Ik bedoel daar het volgende mee:

De grondhouding openheid is gebaseerd op het morele recht van de ander om zijn wereld op zijn manier te structureren, opdat hij volop kan leven. Daarvoor openstaan, dat is het principe van openheid. Hoe de ander wil structureren is niet onze zaak, zolang het niet in conflict komt met ons recht op structureren.

In een discussie die hierover werd gevoerd, werd gezegd dat dit vooral zo moeilijk is als de ander waar je mee te maken krijgt een erg gesloten figuur is. Als hij of zij de motieven van zijn of haar gedrag niet ventileert, dan kun je het niet zo begrijpen. Met andere woorden: begrijpen is pas mogelijk op grond van informatie, en waar onvolledige informatie aanwezig is, of verkeerde informatie, daar kan onbegrip optreden. Het is juist, maar het uitgangspunt is subjectief. Vaak blijkt het moeilijk om iemand die we niet begrijpen, wel te aanvaarden. Waarom moeten we een ander eerst begrijpen voordat we hem aanvaarden? Begrijpen betekent greep krijgen op. In het geval van het begrijpen van een ander gaat het niet meer om de rechten van die ander, maar om het greep krijgen op de situatie. Verder dan begrijpen gaat het vermogen tot invoelen; in het algemeen wordt dit opgevat als nog meer het gevoel van de ander willen aanvoelen. Dat is echter niet

meer, maar minder recht toekennen aan die ander, want het is een streven naar nog meer greep krijgen op die ander. Werkelijk invoelen, ook wel empathie genoemd, is niet het invoelen in de gevoelens van de ander, maar in die ander *zelf*; het is het besef hebben dat die ander worstelt met die gevoelens en dat het soms weleens teveel kan worden.

Openheid houdt niet op waar het eigen waarden en normen betreft, integendeel, ook daar is openheid op zijn plaats. Met andere woorden: de vraag moet gesteld worden of deze normen wel zo waardevol en echt zijn als je zelf denkt? Het houdt niet in: je conformeren aan de normen van de ander die een beroep op je doet. Vooral in de sector van de hulpverlening wordt het invoelen van en het contact hebben met degene die hulp vraagt als een heilig moeten ervaren. De ander helpen "er weer boven op te komen" is dan niet primair, maar het invoelen in hem. Een ander helpen is hem erkennen in zijn morele rechten. Tot het erkennen van dat recht behoort het openstaan voor een afwijzing en het begrip hebben voor het feit, dat die ander jouw empathie niet nodig heeft.

5.5. Een aantal aspecten gezien in het licht van de moraal

In dit hoofdstuk zal ik een aantal passages van de tragedie van Sophocles beoordelen in het kader van de door mij geformuleerde moraal, passages die nog geen of onvoldoende aandacht kregen.

5.5.1. De moraal omgekeerd

Het doden van andere mensen is in tegenspraak met het principe van de moraal, maar in bepaalde omstandigheden kan het toelaatbaar zijn. In de tijd van Oedipus was nog niet alles onder controle zoals dat nu mogelijk is. De reiziger die bijvoorbeeld door het land en de bergen zwierf was aan eigen lot, en dat betekende vaak aan eigen verdediging, overgelaten. Voor het doden van mensen die aanvielen, golden verzachtende omstandigheden. Het blijkt uit dit drama. Het wordt Oedipus niet aangerekend dat hij de (voor hem nog onbekende) personen doodde, die hem aanvielen. Het begint een misdaad te worden als blijkt dat de vermoorde, de koning is, maar groter wordt de misdaad, als er sprake is van vadermoord. De moord op de gezagsdrager en op de vader krijgt dus extra aandacht. Reeds eerder werd gesteld, dat de sterkte van het taboe in relatie staat tot de sterkte van de wens om dat te overtreden. Op grond van het benadrukken van de zwaarte van de misdaad, het doden van de koning of de vader, moet worden geconcludeerd dat een koning of een vader grotere kans heeft te worden vermoord. Het is verklaarbaar, als we ons realiseren, dat beide figuren die voor het vermoorden in aanmerking komen, begeerde posities vervullen. Velen

ambieren het gezag van de koning; de zoon ervaart de grotere mogelijkheden van de vader, en vooral in patriarchale samenlevingen is hij ondergeschikt aan zijn gezag.

Degene die de meeste risico's lopen hebben recht op meer bescherming dan degenen die geen of minder risico lopen.

Tot de bescherming kan ook behoren: het zwaarder straffen van degene die de misdaad pleegt, om anderen af te schrikken.

De twee daden die door Oedipus gepleegd zijn, kunnen op grond van grove schending van de meest stringente gedragsregels, als ernstige misdaden worden beschouwd. Echter, deze misdaden zijn in feite niet door Oedipus bedreven om de moraal te overtreden, ze zijn eerder gebeurd omdat hij deze *niet* wilde overtreden. De goden zonden de pest naar Thebe om duidelijk te maken dat de moraal was overtreden; zij eisten bestraffing van de overtreder, pas als dat zou zijn gebeurd zou de pest niet meer woeden. Waar de goden spreken en eisen, daar moeten stervelingen zwijgen en gehoorzamen. Maar zijn het niet de mensen die de goden laten spreken en eisen? Met andere woorden: waar onvoldoende sancties mogelijk zijn om overtreders van de gedragsregels tot de orde te roepen, daar is een oppergezag nodig, dat preventief werkt. De straf die werd opgelegd, kan niet als voorbeeld dienen omdat Oedipus een voorbeeldige handhaver van de moraal was. Als zonder meer voor elke overtreding straf moet worden uitgedeeld, dan wordt de moraal omgekeerd gehanteerd, want dan is het niet ruimte biedend, maar beperkend. De fouten door Oedipus gemaakt, waren fouten die ieder mens kunnen overkomen die de ruimte, die hem word gegeven, zinvol gebruikt.

5.5.2. Angst voor de gevolgen; immoraliteit

Als Oedipus en Antigone voor de stad Athene verschijnen om daar een rustplaats te zoeken, worden ze aanvankelijk door het koor afgewezen. De afwijzing is niet gebaseerd op wat Oedipus heeft gedaan, integendeel, het koor heeft medelijden met de blinde oude man, maar ze vrezen de wraak van de goden. Als Oedipus toch aandringt, laat het koor de beslissing aan de koning over. Vul voor het koor in: de gezagsgetrouwe kleinburgerlijke mentaliteit. De gezagsgetrouwheid is geen keuze omdat de gezagsdrager iets te zeggen heeft op grond van zijn integriteit, maar het is gebaseerd op angst voor de macht. De goden hebben niet gesproken en ze hebben Oedipus ook niet gestraft voor zijn daden. Het was de goden voldoende dat Oedipus geen macht meer had. En toch werd bescherming van Oedipus geweigerd, want je kunt immers nooit weten. Oedipus was vreemdeling, maar meer dan vreemdeling was hij een getekende, omdat hij anders was dan zij, namelijk: een vadermoordenaar en een heiligschennis, bovendien was hij blind. De door mij in een vorig hoofdstuk geformuleerde rationele moraal gaat uit van

vertrouwen en te goeder trouw zijn, wat betekent dat de personen er vanuit gaan dat vanzelfsprekend bescherming wordt gegeven aan degenen die in nood verkeren. Mensen die uitgaan van vanzelfsprekende goeder trouw, zullen ook van hun goden verwachten dat ze solidariteit met de zwakken goedkeuren. Mensen die uitgaan van kwader trouw zullen dit ook in hun goden interpreteren. Het koor gaat echter niet uit van goeder noch van kwader trouw. Zij hebben geen ander uitgangspunt dan angst voor de verantwoordelijkheid, niet eens voor de gevolgen, maar voor de mogelijke gevolgen. Ze nemen geen beslissingen zonder bevel van hogerhand. Voor hen is een bevel een bevel dat gehoorzaamd dient te worden. Eerder stelde ik, dat door een dergelijke mentaliteit het fascisme, met een minimum aan fascistische mentaliteit, mogelijk is. Alles is mogelijk door deze mentaliteit; zij past in elke staatsvorm en bij alle soorten van moraal.

5.5.3. *Aanpassing*

Het begrip aanpassing schijnt multi-interpretabel te zijn. In sommige perioden heeft het een positieve waarde, in andere perioden een negatieve. Soms wordt het opgevat als conformisme; aanpassing aan de gevestigde orde wordt gelijkgesteld met onderwerping aan deze orde.

Het koor onderwerpt zich door zich te conformeren aan de orde die op dat moment heerst. Daarom durft het koor ook niet te kiezen.

Oedipus en Theseus durven dit wel en Oedipus wordt daar maatschappelijk gezien niet beter van, noch geraakt hij meer in aanzien bij anderen. Het criterium is niet het aanzien, het criterium is: eigen integriteit. Theseus besluit om Oedipus op te nemen, wat de gevolgen daarvan ook zullen zijn. Hij past zich daarbij aan de omstandigheden aan, namelijk de behoefte aan bescherming bij Oedipus. Door hem te beschermen zullen de omstandigheden gaan veranderen maar dat is onbelangrijk voor Theseus, omdat de bescherming van Oedipus voor hem belangrijker is.

Wij weten wat de veranderde omstandigheden zullen zijn, want doordat blijkt dat Oedipus van beschermd, beschermer gaat worden, komen zijn zwager en zijn zoons hem opeisen. Deze omstandigheden vloeien voort uit de houding van Theseus, maar worden er niet door bepaald. Theseus maakt de omstandigheden niet, noch is hij aan het automatisch verloop daarvan onderworpen. Hij geeft bescherming omdat Oedipus dat behoeft, en dat ziet hij als zijn primaire taak, want, zegt hij: "*Ook ik ben mens en weet dat de dag van morgen mij niet toebehoort*". Met andere woorden: ook ik ben feilbaar.

Als de familie van Oedipus niet had besloten strijd te leveren om hem, dan waren er geen moeilijkheden gekomen voor Theseus, want de omstandigheden waren andere geweest. Als de legers komen om Oedipus te ontvoeren ontstaat er een

realiteit die je de rug kunt toekeren. Theseus had dat kunnen doen, niets verplichtte hem, behalve zijn eigen integriteit, om in te grijpen. Door zich aan de omstandigheden aan te passen, probeerde hij een houding aan te nemen in overeenstemming met zijn opvattingen en die waren: blijvend bescherming bieden. De strijd die daarop ontstond, werd niet door hem gewenst, maar zij werd geconfronteerd met deze realiteit, door hem aangeboden.

De houding van Theseus zoals hierboven omschreven, is een voorbeeld van aanpassing aan de omstandigheden, om daarna een houding te bepalen en een antwoord daarop te geven. Hierdoor poogde Theseus de omstandigheden zodanig te wijzigen dat het strookte met zijn opvattingen over moraliteit. Deze opvattingen van moraliteit stemmen overeen met het rationele beginsel van moraliteit, namelijk de ander ruimte te geven. Een bepaald individu heeft de omstandigheden niet in de hand maar hij wordt ermee geconfronteerd: het is gewoon, omdat hij niet alleen op de wereld is. Het geven van een antwoord op deze omstandigheden is een keus in vrijheid en die gaat samen met verantwoordelijkheid. Dat antwoord lokt reacties uit van anderen, die mede de omstandigheden maken tot wat ze zijn of die er gebruik van maken.

Theseus is er niet verantwoordelijk voor dat zijn tegenstanders de strijd aanbinden, wél voor het antwoord: zijn tegenstand. Theseus won de strijd en daarmee heeft naar ons gevoel het recht gezegevierd, hetgeen voor ons veelal een criterium in de beoordeling is. Als Theseus nu eens niet de strijd had gewonnen, omdat zijn vijanden oppermachtig waren geweest en Oedipus was meegenomen en Athene uitgemoord en verwoest dan was hij weliswaar niet verantwoordelijk voor de verwoesting, maar het was een antwoord geweest op de door hem geconstateerde omstandigheden van zijn tegenstanders. De vraag die gesteld kan worden is dan: heeft Theseus de omstandigheden wel juist ingeschat en had hij bij een betere inschatting geen ander antwoord kunnen geven? Met andere woorden: was zijn aanpassing aan de realiteit een juiste? Ook hier is het enige criterium: de integriteit van Theseus, want hij moest het antwoord geven met zijn mogelijkheden in de gegeven omstandigheden.

5.5.4. *Communicatie*

Watzlawick (60, 61, 62) gaat uit van het standpunt dat gedrag communicatie is en omgekeerd: dat communicatie gedrag is. Het betekent niet dat ieder individu ondanks alles wil communiceren of dat hij er toe gedoemd is tegen wil en dank. De communicatie is er omdat er anderen zijn. Als een bepaald persoon niet wil communiceren en anderen de rug toedraait of wegloopt, dan toont hij met dat gedrag aan, dat hij de communicatie niet wil. Ook dit is communicatie. Door communicatie gedrag en gedrag communicatie te noemen wordt ervan uitgegaan

dat verbaliteit een bepaalde vorm van gedragen is, en dat non-verbaal gedrag communiceren is. Als een Fransman en een Engelsman met elkaar verbaal willen communiceren en ze spreken noch verstaan elkaars taal, dan zullen ze er iets op moeten vinden. Misschien kennen ze een taal waarin ze zich beiden kunnen uitdrukken, bijvoorbeeld: het Esperanto. Voordat ze inhoudelijk kunnen discussiëren zullen ze het over de vorm van de communicatie moeten hebben: ze communiceren over de communicatie.

Iemand wordt uitgenodigd om in een forum zitting te nemen, omdat hij een artikel over een bepaald onderwerp heeft geschreven. Als hij in dat forum gaat zitten dan gaat hij van een aantal impliciete vooronderstellingen uit, bijvoorbeeld: dat zijn mede-forumliden en het auditorium geïnteresseerd zijn in zijn visie en dat ze hiervoor ook openstaan; dat de voorkennis die hij reeds heeft verwerkt ook aanwezig is, en dat ze zijn artikel onbevooroordeeld hebben gelezen.

Andere leden van het forum en ook een groot deel van het auditorium gaan er vanuit dat de standpunten van het eerste lid bestreden dienen te worden. Ze gaan van andere voorkennis uit en beoordelen het standpunt van de schrijver vanuit andere, voor waar aangenomen, standpunten. We kunnen zeggen dat er twee partijen zijn die elk op hun manier het onderwerp structureren, waarbij vanzelfsprekend hun structurering in principe, zoals in het eerste hoofdstuk beschreven, van groot belang is. Discussiëren over de inhoud van de communicatie is nauwelijks efficiënt. Het zou goed zijn geweest, als beide partijen een zo gelijk mogelijke manier van communiceren waren overeengekomen, voordat ze inhoudelijk waren gaan communiceren. Niet alleen het verbale aspect speelt daarbij een rol, beide partijen kunnen menen dat ze voor de leeuwen zijn gegooid, of één van beiden, en zich onveilig voelend, kunnen ze verschillend reageren. De een kan zich onveilig voelend terug getrokken hebben, de ander kan daarop agressief hebben gereageerd.

Met de verschillende reacties van beide partijen op de situatie, reageren ze ook op elkaar. Degene die zich meer verbaasd heeft teruggetrokken zal de agressie van de ander kunnen opvatten als botte onverdraagzaamheid. Degene die agressief reageert kan de houding van de ander hebben beoordeeld op het niet in staat zijn om discussie te voeren, of op het niet intelligent zijn.

Hierbij gaat het niet om de inhoud, maar om de betrekking tot elkaar. Watzlawick noemt dit het betrekkingaspect van de communicatie, het praten over de communicatie noemt hij metacommunicatie. Het zal duidelijk zijn dat de inhoud van de communicatie minder problemen geeft dan het betrekkingaspect. In het betrekkingaspect speelt de grondhouding van de communicerende partners een grote rol, tot uiting komend in het totale gedrag. Een deel van het gedrag is voor de andere partner waarneembaar, die dat deel interpreteert met zijn grondhouding. De dialoog die plaatsvindt, wordt

door beide partners gestructureerd, dit vindt in principe als volgt plaats: A heeft een vanzelfsprekend gedrag en vertoont daarvan een deel; B interpreteert het vertoonde gedrag, deze interpretatie geschiedt vanuit zijn vanzelfsprekende structurering en hij reageert daarop. Het reageren van B op A wordt bepaald door een aantal aspecten: grondhouding A wordt vertaald in grondhouding B. B meent A te begrijpen en reageert vanuit zijn grondhouding plus wat daarbij van A vermeend begrepen wordt. A ontvangt de reactie van B en vertaalt dit weer met zijn eigen grondhouding. Het volgende model ontstaat:

$$A \rightarrow B \rightarrow B_{Ai} \rightarrow A \rightarrow A_{BAii} \rightarrow B_{Ai} \rightarrow B_{ABAiii} \text{ enz.}$$

Verklaring:

A communiceert.

B vertaalt A tot A_i A interpretatie wordt B_{Ai} .

B_{Ai} communiceert met A, die interpreteert B_{Ai} .

A_{BAii} communiceert naar B_{Ai} die interpreteert: A_{BAii} tot A_{BAiii} .

i = interpreteren.

Het is voorstelbaar dat een aantal tegenstrijdige opvattingen over communicatie het effectief communiceren moeilijk maakt. Het volgende voorbeeld zal dit misschien verduidelijken.

Als A er vanuit gaat dat je een ander nooit in de communicatie met de rug tegen de muur moet zetten en dat het juist is om oneigenlijke of onjuiste argumenten niet scherp te bestrijden, maar dat je die over je heen moet laten gaan en negeren, terwijl B er van uitgaat dat je hier juist scherp op moet reageren en als er dan bij komt dat A eerder geneigd is om de oneigenlijke en onjuiste argumenten van zichzelf meer gewicht toe te kennen dan die van B en B vooral die van A meer gewicht toekent, omdat hij met zijn vooronderstelling er van uitgaat dat A dezelfde gerichtheid op hem, B, heeft, dan wordt er door beiden veel gewicht gegeven aan onjuiste en oneigenlijke argumentatie van A, en geen gewicht aan die van B. Het gevolg daarvan kan zijn, dat de onjuiste en oneigenlijke argumenten van B niet als zodanig worden herkend. Een voorbeeld van deze vorm van het betrekkingaspect van communicatie is te vinden in "Het Proces" van Frans Kafka.

Josef K. wordt op een bepaalde morgen in zijn eigen kamers in arrest gesteld en bewaakt. Waarom hij is gearresteerd is voor hem volkomen onduidelijk evenals voor zijn bewakers. K. kan zich nauwelijks voorstellen dat er een reden is voor arrestatie en meent dat alles op een vergissing berust. Hij tracht zijn bewakers daarvan te overtuigen, maar die willen daar niet op ingaan, want zij voeren alleen maar bevelen uit van hogere organen. Ze zijn zelfs verontwaardigd dat K. hen wil confronteren met zijn gelijk, want daar zijn ze toch niet voor. Ze vinden dat K.

begrip moet hebben voor hun situatie. In een poging om te overtuigen dat er van een vergissing sprake moet zijn, zegt K.:

"Hier zijn mijn legitimatiepapieren, laat mij de uwe zien, en in de eerste plaats het bevel tot arrestatie." "Lieve hemel!" zei de bewaker, "dat u zich maar niet in uw omstandigheden kunt schikken en het er op aangelegd schijnt te hebben ons, die u waarschijnlijk van al uw medemensen het naast staan, nodeloos te hinderen." (39, blz. 14).

Als K. aanhoudt, vindt het volgende gesprek plaats:

"... Wilt u een abrupt einde maken aan uw grote vervloekte proces, door met ons, uw bewakers, over legitimatie en bevel tot arrestatie te discussiëren? Wij zijn laaggeplaatste gerechtsdienaren, die van legitimatiepapieren nauwelijks verstand hebben en die met uw zaak niets anders te maken hebben dan dat we tien uur per dag de wacht bij u moeten houden en daarvoor betaald worden. Dat is alles wat wij zijn. En toch zijn wij in staat in te zien, dat de overheid in wier dienst wij staan, eer ze tot een dergelijke arrestatie overgaat, zich zeer nauwkeurig van de reden tot arrestatie en de persoon van de gearresteerde op de hoogte stelt. Daarin is geen vergissing mogelijk. Onze overheid voor zover ik die ken, en ik ken alleen de laagste rangen, zocht de schuld immers niet onder de bevolking, maar wordt, zoals het in de wet staat, door de schuld aangetrokken en moet ons, bewakers, uitsturen. Dat is de wet. Hoe zou daarin nu een vergissing kunnen zijn? "Deze wet ken ik niet" zei K. "Zoveel te erger voor u" zei de bewaker. "Deze wet bestaat waarschijnlijk alleen maar in uw hoofden", zei K., hij wilde proberen in de gedachten van de bewakers binnen te sluipen, ze ten zijnen gunste te wijzigen of er zich in te nestelen. Maar de bewaker zei alleen op afwijzende toon: "U zult het wel te voelen krijgen." Franz bemoeide zich er mee en zei: "Hoor je 't Willem, hij geeft toe de wet niet te kennen en beweert tegelijkertijd zonder schuld te zijn". "Je hebt volkomen gelijk, maar je kunt hem niets aan het verstand brengen", zei de ander. (39, blz. 14 en 15).

Met een beetje goede wil kunnen we de "bewakers" zoals door Kafka ten tonele gevoerd, tot de bewakers van de bestaande orde rekenen, maar dan moeten we die bestaande orde niet alleen zien in uiterlijke structuren. Het is veelal een zelfgevoerde, zelfbestendige, innerlijke orde, de orde van de zelfgemaakte wetten en regels waaruit ontwijken onmogelijk is, omdat dit onzekerheden geeft. De vraag waarmee Josef K. hen confronteert is een morele vraag namelijk, als jullie mij beperken in mijn vrijheid, dan zal daar een gegronde reden voor moeten zijn. Deze morele vraag, is een beginvraag en het antwoord daarop zal het verloop van het proces bepalen, want het zal daaraan getoetst moeten worden.

Het antwoord van de bewakers past niet in dat morele patroon, het is ethisch

ontoelaatbaar, want het structureert de realiteit niet naar mogelijkheden tot een goede samenleving, maar naar schuld. Schuld is het centrale thema in het proces dat wordt gevoerd, want schuld slaat aan; elk mens is behept met schuldgevoelens. Omdat we mensen zijn, zullen we steeds worden geconfronteerd met ons falen. Altijd is er wel iets, dat we, achteraf beschouwd, anders en beter hadden willen doen, het is het eeuwige dilemma waarmee we blijven zitten. Met de schuldvraag, inherent aan ons menszijn, proberen we te leven. Het kan ons meer ervaren en wijzer maken en dan zullen we voor onszelf streven naar beter functioneren, naar anderen toe inspireert het tot grotere verdraagzaamheid.

Dat is niet de mentaliteit van de bewakers en de wet die ze vertegenwoordigen. De schuld wordt gevangen en als inherent aan de mens ontkent, het gaat als grootheid een eigen leven leiden, en wordt een abstract begrip. Het gaat niet meer om het ergens schuldig aan zijn, maar om het schuldig zijn zelf. Het schuldig zijn is multi-interpretabel. Wel of niet schuldig zijn wordt tot moraal verheven, waarbij het niet schuldig zijn de hoogste moraal is. De moraal is gebaseerd op samenleven, en waar de schuldvraag tot moraliteit is verheven, daar wordt deze geïnterpreteerd vanuit dit samenleven. Niet schuldig willen zijn, betekent dan de schuld afschuiven. Eenvoudigweg zal schuld dan worden gekoppeld aan ik en de ander. Ik ben onschuldig, dus de ander is schuldig. Op grond van deze definitie, of vooronderstelling wordt het proces gevoerd. Bij Kafka, het proces van Josef K.; in de realiteit: het proces van de communicatie. Het niet kennen van de wet is toegevoegd aan het schuld hebben en dat betekent dubbel schuldig zijn.

In feite is veel in de discussie over wetenschap en de wetenschappelijke aanpak hierop terug te voeren. De termen objectiviteit en subjectiviteit hebben een lading gekregen die beiden zijn gericht op de persoon die iets benadert. In de sociale wetenschappen vooral betekent het vaak, de ander subjectief of objectief tegemoet treden. We weten zo langzamerhand, dat objectiviteit een moeilijk te bereiken begrip is, het betekent: het object waarmee men bezig is, recht doen. Omdat de onderzoeker met zijn blik en zijn structurering het object tegemoet treedt, is objectiviteit niet mogelijk. Het tegengestelde van objectief tegemoet treden, is subjectief tegemoet treden, laten we zeggen, meer uitgaan van het subject, van de onderzoeker dan van het onderzochte.

Eén persoon laten oordelen over een ander persoon zou subjectief zijn, omdat die ene persoon te veel van persoonlijke vooronderstellingen uit zou kunnen gaan. Meer personen laten oordelen is intersubjectief en dat zou het object meer recht doen. In principe is dit een oneigenlijke redenatie, want:

le. Het is mogelijk dat die ene persoon een groter inleefvermogen heeft dan de anderen. Zijn vooroordelen kunnen minder sterk zijn dan die van de anderen, hij kan intelligenter zijn. Zijn capaciteit wordt dan door gezamenlijke beoordeling op het niveau gebracht van het gemiddelde.

2e. Het collectief dat intersubjectief oordeelt, draagt als collectief de verantwoordelijkheid voor het oordeel. Geen van de individuen is verantwoordelijk te stellen.

Een nog grotere objectiviteit zou te krijgen zijn door een instrument te gebruiken, in de vorm van een test, het subject wordt dan grotendeels uitgeschakeld. Over de al of niet grotere mate van objectiviteit daarvan zal ik nu niet ingaan.

Intersubjectief oordelen, of oordelen op grond van de uitslagen van een instrument betekent in principe het oordeel overlaten aan het collectief en aan het instrument. Zowel het subject als het collectief en het instrument kunnen tot verkeerd oordelen komen. In het eerste geval is het subject daar aansprakelijk voor, in het laatste geval het collectief en/of het instrument. Vaak wordt beweerd, dat vergissingen gemaakt in de sociale wetenschappen zwaarder tellen, dan in andere wetenschappen, omdat er met mensen wordt gewerkt. Het is juist, maar dit geldt zowel voor het individu, als voor het collectief en de hanteerder van het instrument. Het individu dat oordeelt, laadt de schuld van een verkeerd oordeel op eigen schouders. De bewering, dat het gevaar aanwezig is, dat een individuele beoordeling te veel geschiedt vanuit de vooroordelen en vooronderstellingen van het subject, ontlokt de tegenbewering, dat door middel van het instrument wordt uitgegaan van de vooronderstellingen waarop dit instrument is opgebouwd. Ik wil hier niet mee zeggen, dat een instrument niet gehanteerd moet worden, maar wel, dat de interpretatie van de gegevens en het contact met de ander, de interpretator in dezelfde positie zet als de beoordelaar zonder instrumentele gegevens. Beiden treden de ander tegemoet met geïnterpreteerde gegevens, en dragen daarbij de verantwoordelijkheid.

Als beide personen moeten oordelen over de intelligentie van een bepaald persoon dan moet degene die zonder instrument werkt, dit doen op grond van gegevens, verkregen van het gedrag in rechtstreeks contact, de ander door middel van gegevens verkregen van gedrag door middel van het instrument. Nogmaals, ik wil het niet hebben over het al of niet betrouwbaar zijn van de verzamelde gegevens, maar over de objectiviteit van de beoordelaar. De eerste moet zich verlaten op zijn persoonlijke verantwoordelijkheid, de tweede kan een deel van de verantwoordelijkheid afschuiven op het instrument omdat hij van de vooronderstelling uitgaat dat het instrument objectiever zou zijn dan het persoonlijk oordeel.

Niet alleen in persoonlijke relatie met anderen wordt de mate van objectiviteit afgemeten aan het gebruik van ontwikkelde instrumenten, er bestaat een sterke tendens om voor wetenschappelijk door te laten gaan, wat voldoet aan bepaalde regels en codes. Ook hier geldt, dat regels een startpunt kunnen zijn om tot handelen te komen, maar ook kunnen zij een gevangenis zijn, waarbinnen alleen wetenschap bedreven kan worden. Alles wat buiten deze gevangenis plaatsvindt

zou dan geen wetenschap zijn. We behoeven het niet met het standpunt van Paul Feyerabend eens te zijn die stelt dat alles mag, maar wel dienen we ons er voor te hoeden dat niets meer mag, of dat iets wat buiten de door de bolwerken van de wetenschappen, de universitaire wereld, opgestelde regels valt, geen wetenschap zou zijn.

Buiten de door wetenschappers opgestelde wetenschappelijke regels en codes opereren betekent: de nek uitsteken, je kwetsbaar opstellen. Kwetsbaar opstellen betekent gekwetst kunnen worden, vooral daar, waar je zelf het gevoel hebt gefaald te hebben. Maar het falen van het individu dat zich eigen regels heeft gesteld, wordt persoonlijk falen. Het individu dat binnen de regels, met handhaving van de regels faalt, kan zich op die regels beroepen. Met andere woorden: alleen durven denken binnen de door de wetenschap opgestelde regels geeft de minste kans op persoonlijk falen. Als onderzoek wordt verricht met een instrument, dan wordt dat instrument op bepaalde aspecten zoals betrouwbaarheid, validiteit en waarde beoordeeld. Deze begrippen zijn nooit volkomen, maar worden gehanteerd naar een bepaalde mate van betrouwbaarheid enz. Hoe groot of klein de betrouwbaarheid ook is, de schuldvraag komt niet in het geding. Met andere woorden: het ontwikkelen en hanteren van instrument of collectieven is een uit de weg gaan van de schuld en daarmee van het krijgen van vuile handen. Meestal nog is de wetenschapper de koele bekijker op een afstand.

Op het uitgangspunt terugkerend, wil ik samenvattend stellen, dat waar twee zo verschillende grondhoudingen zijn, de één die vuile handen wil riskeren, de ander niet omdat hij niet de ander, maar de schuld centraal stelt, daar is efficiënte communicatie niet mogelijk. Laten we de verschillende figuren in de Oedipus mythe op grond van hun gedrag t.a.v. elkaar, nader beschouwen. Lajus en Jokaste zijn van mening, dat de traditie moet worden voortgezet en daarom gaan ze naar het Orakel, dat hen voorspelt, dat ze niet kinderloos zullen blijven. Het tweede deel van de voorspelling wordt het startpunt van het gedrag. De regels zijn door de voorspelling vastgesteld, maar het is de voorspelling die door Lajus en Jokaste wordt geïnterpreteerd. Het Orakel spreekt orakeltaal, we weten dat uit het vervolg van het drama. Als later namelijk de pest uitbreekt en de oorzaak daarvan moet worden opgespoord, dan wordt Tiresias, de blinde ziener om raad gevraagd, nadat Creon met een boodschap is gekomen, die geen duidelijkheid gaf. Om de goden te kunnen begrijpen, moet men wijs zijn.

Blind zijn betekent niet meer naar buiten kijken, maar naar binnen, niet meer afgaan op de indrukken die het oog waarneemt, maar de gewaarwordingen overwegen. Daarom "ziet" een blinde meer, dan een ziende. Dit wordt door Oedipus dan ook gezegd, als hij Tiresias om raad gaat vragen.

Propriety of the Erich Fromm Document Center. For personal use only. Citation or publication of material prohibited without express written permission of the copyright holder.
Eigentum des Erich Fromm Dokumentationszentrums. Nutzung nur für persönliche Zwecke.
Veröffentlichungen - auch von Tellen - bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Rechteinhabers.

"O, Tiresias, gij die alles in gedachten doorgrondt, die weet wat mag gezegd en wat niet, wat des hemels is en wat der aarde, gij kent, al ziet gij niet, de kwaal waaraan de stad ten prooi is; in u alleen, o Heer, vinden wij redding en bescherming. Phoebus – zo gij het van de boden niet vermaamt – zond op onze vraag het antwoord, dat alleen genezing van de kwaal zal komen, als wij de moordenaars van Lajus kennen, ter dood brengen, of als ballingen uit het land verjagen. Weiger om dus niet wat gij uit vogelspraak voorspellen kunt, noch al het andere dat de zienerskunst u biedt: red uzelfen de stad, red mij en weer af de smet, die door de moord veroorzaakt werd. In uw handen rust ons lot; het is voorwaar een schone zaak, met al zijn middelen en kunnen, hulp te bieden." (55, blz. 24 en 25).

Weten wat gezegd mag worden en wat niet, wat des hemels is en wat van de aarde, moet worden opgevat als: juist kunnen interpreteren, het gedrag van de goden begrijpen, de communicatie met de goden kunnen voeren. Een wijs man, een blinde ziener laat zich niet afleiden door wat hij meent te zien, door zijn vooroordelen, maar weet zich in de ander waarmee hij communiceert, te verplaatsen.

Lajus en Jokaste vroegen niet de raad van een wijze man toen ze het Orakel raadpleegden. We kunnen ook zeggen, dat de communicatie plaatsvond, zonder aandacht te schenken aan de meta-communicatie.

De uitspraak van het Orakel wordt een uitspraak zoals Lajus en Jokaste die zelf hadden kunnen doen, concreet opgevat, omdat ze alleen maar concreet kunnen zien. Hun gedrag is een reactief gedrag, zonder enige wijsheid. In feite zijn er voor hen geen anderen met andere denkwijzen, andere manieren van communiceren. De oppervlakkigheid in relaties, in gedrag, in communicatie, wordt ook van anderen verwacht. Het komt zelfs niet bij hen op, dat er een andere wereld is. De andere wereld is die van de goden, die door het Orakel worden vertegenwoordigd. Waarom treden de goden niet in rechtstreeks contact met de mensen? We kunnen het interpreteren als een vorm van autoritairisme, ze voelen zich machtig en willen niet een rechtstreeks contact aangaan. Maar ook kan het worden opgevat als een vorm van voorzichtigheid, de goden- en de mensenwereld zijn twee zo verschillende werelden, dat de communicatie daar tussen praktisch onmogelijk is.

Het Orakel moet daarbij een bemiddelende rol spelen, de tolk zijn in de communicatie. Het blijkt, dat ook het Orakel, als vertegenwoordiger van de goden, meer in de wereld van de goden leeft, dan in die van de mensen, daarom zullen de mensen ook een vertegenwoordiger moeten sturen. De vertegenwoordiger van de goden en de vertegenwoordiger van de mens en zij alleen, zijn in staat om de communicatie te voeren.

Betekent dit, dat er maar enkele mensen zijn, die met de goden in indirect contact kunnen treden? Dat de communicatie met het hogere is voorbehouden aan een elitair groepje? Dat hoeft het niet te beteken, maar wel is het zo, dat er inzet wordt gevraagd om met anderen te kunnen communiceren.

Als Oedipus zichzelf heeft bestraft en daarmee heeft getoond, dat hij meer verantwoordelijkheid aankan, als hij blind is en rondzwerfend zichzelf heeft veroordeeld tot het meest essentiële, beter gezegd, als hij tot inkeer is gekomen en werkelijk aandacht gaat schenken aan het leven, dan krijgt hij rechtstreeks contact met de goden.

Lajus en Jokaste doen geen enkele poging om met de goden in communicatie te treden. Hun wereld is er een van directheid en concreetheid; nadenken en beschouwen, zelfkritiek hebben, openheid tonen, er ook maar enig vermoeden van hebben dat er meer op de wereld is dan zij zelf alleen, dat is allemaal afwezig. Alles moet om hen draaien, zij willen kinderen, en met die wens gaan ze naar het Orakel. Geredeneerd vanuit bezitsvorming, is het bezitten van kinderen de meest banale vorm daarvan. Kinderen bezitten betekent, gehoorzaamheid eisen, onderdanigheid verwachten en daarbij ook nog het verwachten van hulp. Vooral in het verleden zijn kinderen beschouwd als ondersteuning van de ouders. Als ze opgroeien, dan moeten ze mee helpen om de rijkdom te vergroten, als de ouders niet meer kunnen zorgen voor eigen levensonderhoud, dan zullen de kinderen daarvoor moeten zorgen.

Deze mentaliteit is er één van anderen dienstbaar maken aan eigen gezag. Nu nog zien we, dat jonge echtparen zonder kinderen een plaatsvervangend dienstbaar kind in een hond of ander huisdier zoeken.

Lajus en Jokaste willen kinderen, het Orakel bracht de wijsheid van de goden over door te zeggen, dat kinderen mensen zijn, met eigen recht op bestaan. Een kind vraagt niet om op de wereld te worden gezet, zijn ouders voeren hun wil door. Met Fromm kunnen we stellen, dat twee dingen zeker zijn en dat deze twee geen keuze toelaten, dat is geboren worden en sterven. Omdat geboren worden meer afhankelijk is van de ouders en het hun keuze is, kan het kind niet verantwoordelijk worden gesteld voor die keuze. Degenen die de keuze maken zijn verantwoordelijk en die moeten daarvan de consequenties dragen en dat zijn de ouders.

Dat is wellicht, wat de goden Lajus en Jokaste probeerden over te dragen. Zoals Erikson opmerkt: de zoon zal de vader overleven. Daarnaast kunnen we zeggen, dat het kind aandacht vraagt, en dat de moeder zich niet meer volledig aan haar man zal kunnen wijden.

Als Oedipus koning is en hiermee begint, zoals bekend, het drama, zenden de goden de pest. Het zenden van de pest is een bepaald gedrag van de goden, ze

willen daarmee de aandacht trekken van Oedipus en de bewoners van Thebe. Door Oedipus wordt dit gedrag als een vorm van communicatie gezien en hij gaat er op in om te onderzoeken wat de goden kunnen bedoelen. Het blijkt, dat door hen een eis wordt gesteld, de moordenaar van Lajus moet verdwijnen, en Oedipus gaat op die eis in, waarop de goden antwoorden, door de pest in te trekken. Het is een vorm van communicatie, waar de deelnemers niet centraal staan, maar de schuldvraag. Oedipus zoekt uit wie de schuldige is, al of niet te goeder trouw. Als de schuldige wordt gevonden, dan wordt hij op grond van schuldig zijn gestraft, dat wil zeggen: Oedipus straft. Weliswaar doet Oedipus alle moeite om de communicatie in gang te zetten, door Tiresias als wijze man de bemiddelende rol met de goden te laten vervullen. Als echter eenmaal de boodschap is overgekomen, dan ontstaat er een communicatie op verschillend betrekkingniveau. Was eerst het gedrag van de goden bepalend, nu wordt het gedrag van Oedipus dat. Als er een gelijk betrekkingniveau was geweest, dan had Oedipus Tiresias opnieuw in de arm genomen om de goden te wijzen op het onredelijke van hun eis. Anders geformuleerd: het zenden van de pest is een gedrag en een begin van communicatie, als dit gedrag een grondhouding is, dan zou daaruit kunnen blijken, dat de goden niet een hogere vorm van communicatie hebben, maar een zeer eenzijdige. De oorzaak van de pest is de moord op Lajus en de boedschennis, zo wil Sophocles ons doen geloven. Maar dit is een onlogische vorm van communiceren, want de veroorzakers zijn de goden, want die zonden de pest. Wij weten dat de pest wordt veroorzaakt door de pestbacil en we kunnen spreken van deze bacil als veroorzaker van de pest. Een individu kan zijn besmet met pestbacillen en de ziekte aan anderen overbrengen, hij wordt daarmee niet veroorzaker, maar overbrenger van de pest. Niet alle pestbacillen kunnen worden gedood, we zoeken wel naar bestrijdingsmiddelen, maar een ander middel om deze ziekte tegen te gaan is door de bacillen geen kans te geven om veroorzaker te worden.

Hygiëne is een preventief middel om pest te voorkomen. Naar analogie daarvan kunnen we zeggen, dat de communicatie niet hygiënisch is gevoerd tussen goden en mensen. Omdat we weten, dat de pest van bacillen komt, kunnen we op historische afstand zeggen, dat op grond van een verkeerde vooronderstelling de communicatie niet gevoerd kan worden op goed niveau. We kunnen zeggen, die goden bestonden niet, ze waren geschapen door de Grieken van die tijd. Die afstand hadden de Grieken niet, we kunnen ze niets verwijten. Het is echter wel het probleem van de communicatie.

Communicerende personen zijn als de Grieken, ze zitten er midden in. Wat wij in wezen doen, als we de macht van de goden plaatsen naar het geloof in hen, is meta-communicatie plegen. Het probleem in het algemeen is, dat de communicerende personen nauwelijks in staat zijn, vooral bij com-

municatieproblemen, om de meta-communicatie te voeren.

Als Oedipus met Antigone bij Athene is gekomen, krijgen ze het bericht van Ismene, de andere dochter van Oedipus, dat hij machtig zal worden als de goden, zodra hij is gestorven. Hij zal worden als de goden, Ismene waarschuwt, dat Creon zal komen om Oedipus te ontvoeren vlak buiten de stad Thebe, teneinde macht over Oedipus te krijgen. Het gedrag lijkt onvoorstelbaar, immers als Oedipus machtig zou zijn, als de goden, dan zou hij zelf kunnen kiezen aan wie hij de bescherming gaat aanbieden. Ontvoeren bij het leven heeft geen zin, nu heeft hij nog geen macht, maar zijn dode lichaam bezitten heeft ook geen zin, want als hij machtig zou zijn, dan zou hij eerder wraak gaan nemen over de ontvoering, dan bescherming aanbieden. Nog vreemder wordt het als uit vrees voor de goden, Oedipus niet begraven kan worden in de stad Thebe zelf, omdat hij heiligschenner zou zijn. De redenatie van Creon wordt duidelijker door de volgende woorden van Ismene:

"Om in hun macht u te bewaren . . ." enz. (55, blz. 22).

Vanzelfsprekend wordt er vanuit gegaan, dat de macht over de macht, macht zal geven. Maak de macht ondergeschikt, en degene die de macht ondergeschikt heeft gemaakt, zal daardoor de macht in handen hebben. Het kan worden vertaald met de macht in handen hebben, maar dat is het hier niet, het is macht over de macht hebben. De interpretatie die van macht wordt gegeven is die van de abstractie. Macht op zich is een woord zonder inhoud, het moet tot iets in betrekking staan. Men kan macht hebben over iets. De macht over mensen, de macht over het stuur hebben, het paard in zijn macht hebben, dat zijn zinvolle begrippen.

Het gedrag van Creon lijkt onvoorstelbaar, maar hoe vaak spelen wij met de macht als abstract begrip? Iedere natie meent dat God, de macht aan hun kant staat. Maar ook het individue gelooft de macht te kunnen manipuleren. De leider, die in feite onbekwaam is om leiding te geven, gelooft vaak in de macht van zijn titel of status. De hoogleeraar of de directeur, die meent op grond van deze titels gehoorzaamheid te mogen vragen en niet op grond van capaciteit en het aanvaarden van verantwoordelijkheid, maakt van hoogleeraarschap en van directeurschap dode Oedipussen.

De macht van Oedipus berust op relationele concreetheid, hij heeft macht gekregen over zichzelf en dat is de hoogste vorm van macht. Machtig zijn en macht willen bezitten, het zijn gedragingen die elkaars tegenstelling zijn. Communicatie daarover is niet goed mogelijk.

Propriety of the Erich Fromm Document Center. For personal use only. Citation or publication of material prohibited without express written permission of the copyright holder.
Eigentum des Erich Fromm Dokumentationszentrums. Nutzung nur für persönliche Zwecke.
Veröffentlichungen - auch von Teilen - bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Rechteinhabers.

6. Het invullen van begrippen

Een vriend van me, verloor zeer onverwacht, door een ongeluk zijn vrouw, op wie hij erg was gesteld. Het is meer dan twintig jaar geleden, maar nog steeds kan hij goed overbrengen hoe ontzettend erg hij dat vond. Het was alsof hij in een diepe leegte terecht was gekomen en alléén op de wereld was achtergebleven. Als kunstschilder had hij vele vrienden en kennissen, maar in zijn troosteloos verdriet was het alsof er niemand meer op wereld was om contact mee te hebben. Steeds probeerde hij zijn werk weer op te vatten, maar het was hem onmogelijk een penseelstreek op het doek te krijgen. Op zekere morgen ging hij voor een groot doek zitten, en zette daarop in het midden een stip van verf. Toen hij deze stip had gezet, kreeg hij het gevoel, alsof dit zijn houvast was. Verwoed begon hij rondom deze stip lijnen te trekken om deze, zoals hij zelf vertelde, vast te leggen. Het was naar zijn gevoel niet zomaar een stip op een schildersdoek, maar een door hem geplaatste, geschapen stip, de stip van zijn zekerheid. Een stip kan niet eens een basis zijn, daarvoor is het te klein, een punt alléén, om vanuit te vertrekken, maar de schepper van deze punt was nog te labiel om het als vertrekpunt te zien. Er was geen perspectief vanuit dat punt, en daarom kwam bij hem de angst en de vertwijfeling. Het was geen punt buiten hemzelf, van waaruit hij opnieuw kon beginnen, maar door hem van binnenuit geprojecteerd. Door projectie wordt het beeld vergroot, hoe klein moest die stip daar binnen in hem dan wel zijn. Maar dat kleine stipje daarbinnen moet worden vastgehouden, vandaar de lijnen, die het moest insluiten. Het zijn vaak de kunstenaars, met een diep invoelvermogen, die ons verbaal of non-verbaal confronteren met de kern van ons bestaan, want hoe je het ook wilt uitdrukken, hoe we de mens ook benaderen, de zekerheid van het concrete individu bestaat uit dat kleine stipje en groter naar buiten geprojecteerd, is hij of zij het die projecteert. In die stip wordt de paradox tot uitdrukking gebracht, dat de enige zekerheid is, dat het leven één en al onzekerheid is. Meestal projecteren wij grote stippen naar buiten, en dat kunnen we het structureren van onze wereld noemen, en vaak zijn deze stippen die groot zijn geprojecteerd, opgebouwd uit schijnzekerheden.

Laten we het anders zeggen: we geloven dat het leven goed wordt, als we door anderen worden gewaardeerd, of als we materiële dingen om ons heen hebben verzameld, of als we veel kennis hebben verworven, verklaringen voor allerlei verschijnselen hebben gevonden, als de omstandigheden veranderd zijn, als we met vakantie gaan enzovoorts. Maar wij streven naar waardering, naar kennis, naar vakanties. Als deze dingen ons leven gelukkiger moeten maken, dan zullen wij dat geluk erin moeten brengen. Waardering verwachten van anderen is geloven in kabouters, en kabouters bestaan niet.

6.1. De lege macht

6.1.1. Het begrip "democratisering"

Het gemeentebestuur van een grote stad stelt voor om de werksituatie van haar ambtenaren te democratiseren. Het betekent, dat uit de ambtenarengedeling een orgaan moet worden geschapen, dat een overlegfunctie in de werkstructuur gaat vervullen. Het voorstel is om alle in dienst zijnde ambtenaren het actief en passief kiesrecht te geven, zodat elke ambtenaar mee kan doen aan het kiezen van zijn vertegenwoordiger in het overlegorgaan, en in principe ook zelf gekozen kan worden. De discussie breekt los over het gekozen kunnen worden in dat orgaan. Een aantal gemeenteraadsleden, maar ook een aantal ambtenaren meent, dat in het reglement de bepaling dient te worden opgenomen, dat ongeorganiseerde ambtenaren, dat zijn ambtenaren die geen lid zijn van een vakvereniging, wel mogen kiezen, maar niet gekozen mogen worden. Een kernargument is, dat de georganiseerde ambtenaar een achterban heeft, waarop hij terug kan vallen, hij zou daardoor een betere inbreng hebben dan zijn ongeorganiseerde collega's. Sommige ambtenaren menen, dat de vertegenwoordigers zelfs lid moeten zijn van een bepaalde vakvereniging, maar laten we dit beschouwen als een schoonheidsfoutje en er niet verder op ingaan.

Het werk dat moet worden verricht door de ambtenaren in een grote stad wordt verdeeld over een aantal afdelingen met een beperkte verantwoordelijkheid, zoals de afdeling sport en recreatie, de afdeling gemeentewerken enz. Laten we er één afdeling uitnemen, die van sport en recreatie. De daar werkzame ambtenaren hebben een bepaalde taak te vervullen, die ligt op het terrein van deze sport en recreatie.

In een hiërarchische structuur, wordt deze taak in principe strak omschreven door de, in deze hiërarchie, aan de top staande persoon. We kunnen ons voorstellen, dat bij invoering van een democratische structuur de hiërarchisch lager staande ambtenaar een grotere inbreng krijgt dan daarvoor in het beleid ten aanzien van de aanvaarde taak. Elders heb ik reeds geschreven, dat het voordeel van democratisering kan zijn, dat in alle geledingen wordt meegedacht, dat iedereen betrokken wordt bij het gebeuren, dat nieuwe ideeën kunnen worden ingebracht, die door de mensen zelf kunnen worden geconcretiseerd en gerealiseerd, meer mensen denken mee en vooral de directe uitvoerders, die daardoor kunnen zorgen voor grotere flexibiliteit. (50, blz. 112).

Een tweede aspect dat de ambtenaren aangaat, is het werkklimaat in het algemeen, waaronder werktijdregeling enzovoorts.

Ambtenaren zijn Nederlandse staatsburgers en daarbij beoefenen ze de functie van ambtenaar. Als Nederlands staatsburger zijn hun rechten en plichten omschreven in de grondwet en de daaraan ontleende wetten en reglementen. Voor

Propriety of the Erich Fromm Document Center. For personal use only. Citation or publication of material prohibited without express written permission of the copyright holder.
Eigentum des Erich Fromm Dokumentationszentrums. Nutzung nur für persönliche Zwecke.
Veröffentlichungen - auch von Teilen - bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Rechteinhabers.

de ambtenaar zijn deze vastgelegd in het ambtenarenreglement. Als staatsburger worden ze vertegenwoordigd in het parlement, als ambtenaar worden ze vertegenwoordigd door hun ambtenarenbonden.

De vertegenwoordiging, zoals die door het gemeentebestuur wordt voorgesteld, betreft het directe werk, de onderlinge sfeer en het werkklimaat. Waar het gaat om rechten en plichten daar moeten deze, als ze specifieke taken betreffen, binnen de algemene kaders van grondwet en ambtenarenreglement vallen. Met vakbondswerk heeft dat niets te maken.

Een onderliggend probleem daarbij is, dat de zogenaamd georganiseerden hun niet georganiseerde collega's verwijten, dat deze laatsten profiteren van de rechten die de eerstgenoemden met inzet en strijd hebben verworven. Het moge zo zijn, maar met deze vorm van democratisering heeft het niet te maken.

Het argument van de achterban kan niet de specifieke werksituatie betreffen, want als een ongeorganiseerde in een overlegorgaan wordt gekozen, dan blijkt daaruit, dat hij een bepaalde achterban heeft, namelijk die hem heeft gekozen en vertrouwd als zijn vertegenwoordiger.

De achterban die de georganiseerde bedoelt, moet een achterban zijn, die niet betrokken is op de specifieke werksituatie. Een achterban kan tweërlei functie hebben: het informeren over de daar levende verlangens en het vertegenwoordigen van een bepaalde macht.

Als het om informatie van verlangens gaat, en een andere achterban dan degene die in de specifieke situatie deze verlangens naar voren brengt en op grond van grotere macht deze ook weet te realiseren, dan wordt democratisering tot een verplaatsing van de macht van de directeur of personeelschef, naar een willekeurige achterban, in de praktijk betekent dat, naar het kader van de vakbond.

Het zoeken naar een bredere achterban en daardoor geïnformeerd willen worden, want daar gaat het dan om, is de macht projecteren in deze achterban, in casu de vakbond. In feite wil dat zeggen, dat er niet een persoon als vertegenwoordiger van de specifieke achterban wordt gekozen, maar een vertegenwoordiger met een bepaalde status, namelijk die van georganiseerde met de macht en de visie van de organisatie. Hij vertegenwoordigt daarbij dan twee visies, die van zijn collega's en die van de vakbond. Het is niet ondenkbaar, dat door de chefs de democratisering als een bedreiging wordt gezien en dat daarom strijd moet worden geleverd om deze democratisering inhoud te geven. Als de vakbonden op het standpunt staan dat de democratisering een belangrijke zaak is, dan dienen ze daarbij alle steun te geven, maar dat is wat anders, dan ook haar wil op de inhoud daarvan op te leggen. Een ander aspect aan deze zaak is die van de verantwoordelijkheid. Ongetwijfeld zal de vertegenwoordiger vaak naar eigen inzicht moeten handelen en daarbij zelf verantwoordelijkheid moeten dragen, een verantwoordelijkheid

waarvan aan de achterban verantwoording dient te worden afgelegd. Hij zal steeds in iedere situatie zijn keus moeten bepalen en daarvoor is hij verantwoordelijk, en als de achterban die niet aanvaardt, dan zal hij zijn vertegenwoordiging op moeten geven. Een georganiseerde, die op grond van zijn scholing als georganiseerde vertegenwoordiger is, neemt, als hij op het georganiseerd zijn zoveel nadruk legt, ook verantwoordelijkheid als georganiseerde en niet als persoon. Het georganiseerd zijn geeft een vanzelfsprekende status.

De ongeorganiseerde kan een principiële tegenstander zijn van de vakbonden, niet omdat deze de strijd voor de onderdrukte arbeider voeren, maar omdat de vakbonden naar zijn mening een nieuwe vorm van onderdrukking invoeren. Deze ongeorganiseerden zijn er, en ze stellen zich solidair op als het om de strijd voor het verwerven van rechten gaat. Ze willen zich alleen niet onderwerpen aan de codes van de vakbond, en nemen daarbij zelf meer verantwoordelijkheid en risico's. Hij kan capabeler en meer integer zijn dan een georganiseerde, in elk geval zal hij, als hij wordt gekozen door een achterban door deze als zodanig worden beschouwd.

Door te stellen dat een ongeorganiseerde op grond van zijn ongeorganiseerd zijn, het vertrouwen niet mag genieten van zijn collega's, wordt impliciet gesteld, dat de kiezer niet in staat is zelf te bepalen wie hij kiest. De angst van de georganiseerde, dat de collega's verkeerd zullen kiezen als ze daarvoor kansen krijgen, is in feite de angst dat ze zullen kiezen wat de georganiseerde als verkeerd ziet. Met andere woorden: A legt norm N aan en leeft daar naar. B legt norm N_1 aan en leeft daar naar. A stelt, dat B wel geaccepteerd wordt, als hij N_1 verwerpt en N gaat aanhangen. A accepteert niet B, maar N. Overleg tussen A en B wordt door A onmogelijk gemaakt. Reeds eerder heb ik gesteld, dat normen moeten zijn gebaseerd op het geven van ruimte aan elkaar. De omgang moet daarbij primair staan. De georganiseerde stelt een norm, die hem zekerheid geeft, primair; deze norm wordt een geprojecteerde ingevulde stip op het doek, het doek wordt verder ingevuld en gaat een eigen leven leiden. Het is niet meer een schepping van A, maar een schepper voor A geworden. De norm is een lege macht waar A zich optrekt en waarnaar hij leeft en van waaruit hij denkt.

Structureel gezien, is het democratisch bestel gebaseerd op macht. In landen waar de leiders worden gekozen, en waar alternatieve keuzemogelijkheden zijn, daar is naar ons gevoel de democratie het meest democratisch. In het kader van dit geschrift wil ik er niet verder op ingaan, omdat ik me niet de bespreking van de structuur ten doel heb gesteld. Slechts een enkel voorbeeld om aan te tonen, dat de macht als macht wordt gebruikt en niet uit ethische overwegingen. Het abortus vraagstuk zal ik daarbij als voorbeeld nemen. Er zijn voorstanders en tegenstanders van de abortus provocatus, evenals er voor- en tegenstanders waren en zijn

Propriety of the Erich Fromm Document Center. For personal use only. Citation or publication of material prohibited without express written permission of the copyright holder.
Eigentum des Erich Fromm Dokumentationszentrums. Nutzung nur für persönliche Zwecke.
Veröffentlichungen - auch von Teilen - bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Rechteinhabers.

van de anti-conceptionele middelen. De tegenstanders menen, dat een ongeboren vrucht dezelfde rechten moet worden toegekend als een reeds geboren individu en dat dit ten koste van alles moet worden beschermd.

De draagster van deze vrucht, moet zich als toekomstige moeder van deze vrucht gedragen, of ze dat wil of niet. De motieven om de zwangerschap te onderbreken wegen niet op tegen het recht van de vrucht op geboorte. Als deze redenatie strak wordt doorgevoerd, wordt geen rekening gehouden met de ongewenstheid van het kind en alle gevolgen van dien en de stellingname dat de vrucht recht op leven heeft, kan leiden tot: het nog ongeboren kind doemen tot een leven dat ondraaglijk kan zijn en waar het zelf niet om heeft gevraagd. De voorstanders van abortus-provocatus, stellen bij de nog niet tot ontwikkeling gebrachte vrucht, de draagster daarvan primair. Haar motieven om het kind geboren te laten worden of niet, zijn daarbij doorslaggevend.

De eersten stellen vrucht en individu in dit verband op één lijn, de laatsten maken daar verschil tussen. We zullen ons niet in de wederzijdse argumenten verdiepen en de legaliteit ervan voor beide groepen aanvaarden. Als beide groepen op het standpunt zouden staan van "het elkaar de ruimte geven", dan zouden de tegenstanders nooit abortus hoeven plegen en de voorstanders zouden niet worden belemmerd. We weten, dat dit standpunt niet wordt ingenomen door de tegenstanders en dat ze, als ze daartoe macht bezitten en dat bezitten ze nog altijd, door middel van wetgeving hun visie aan anderen proberen op te leggen.

Ongeveer hetzelfde vindt plaats met de zogenaamde pornografie. Sommige mensen vinden pornografie stuitend en menen dan, dat anderen dit niet mogen zien, waarbij ze beperkingen opleggen aan die anderen die deze bezwaren niet hebben. Het schijnt niet voldoende te zijn er zelf niet naar te kijken. Als ze vinden, dat pornografie schadelijk is voor hun gevoel van goede smaak, dan moeten ze zich er inderdaad verre van houden. De goede smaak van anderen te willen bevorderen is zichzelf bepaalde rechten toeëigenen over de smaak van anderen. Het zij zo, maar beide groepen proberen de anderen te overtuigen van hun gelijk. In dit licht moet de strijd tegen de abortus en de pornografie ook worden gezien. We komen kreten tegen als "zeden bedervend" en "de opmars van de pornografie is niet meer te stuiten, maar het moet wel gestuit worden".

Waarom moet het gestuit worden? De overtuigde tegenstander ervan, zal toch niet worden geïnfecteerd, misschien loopt hij de kans alléén te blijven staan in zijn opvattingen over goede smaak, maar die smaak is hem toch niet af te nemen? Niet alleen in genoemde gevallen, maar in het algemeen bestaat er angst om alléén te staan met een opvatting of visie, anderen moeten daaraan meedoen. Vaak wordt een mening verkondigd onder allerlei kreten als: de zwijgende meerderheid, de minderheden, de gezonde logica, mensen met normaal verstand, etc. Degene die meent namens iets te spreken, of het namens een zwijgende meerderheid is of

namens het gezonde verstand, spreekt niet namens zichzelf, zo meent hij. Zijn geprojecteerde stip is datgene, dat door het uitspreken macht krijgt, een magische macht. Een verbod op abortus provocatus of op pornografie is extern macht uitoefenen, macht over anderen, maar de mentaliteit die er achter zit, is die, van het geloof in de magische macht. Het gaat om het uitoefenen van macht over het verbodene, maar vooral om de angst zonder macht te zijn, als te veel anderen een andere visie hebben.

Ik heb een aantal pogingen tot democratisering in een aantal instellingen mogen meemaken. Een aantal aspecten, die daarbij een rol speelden zal ik hieronder bespreken.

a. In een bepaald internaat, waar gedragsproblematische jongens verblijven, is een overleggroep gecreëerd, gekozen uit en door de diverse personeelsgeledingen van dit internaat. Uiteraard wordt er veel vergaderd over de rechtsposities van het personeel. Daarnaast wordt ook aandacht besteed aan de werktaken en de opvoeding van de kinderen. Opvallend is, dat er weinig wordt gesproken over de directe omgang met kinderen en wat daarbij de taak van de diverse mensen uit de verschillende geledingen kan zijn. Zowel het inhoudelijke als het betrekingsaspect wordt uit de weg gegaan. Wat meestal grote aandacht heeft is: hoe de omstandigheden te verbeteren, op dat beter gewerkt kan worden. Het verbeteren van omstandigheden hangt van diverse factoren af. Tot deze factoren kunnen we ook mensen, waaronder de betrokkenen rekenen.

Over het verbeteren van de omstandigheden door de betrokkenen zelf wordt ook nauwelijks gediscussieerd. Veelal gaat de discussie over de tekorten die er zijn, veroorzaakt door andere factoren dan die men in de hand heeft. Het gevolg is, dat deze factoren een dominerende rol gaan spelen, een eigen leven gaan leiden en het werken op zich bemoeilijken. Het vechten tegen de andere factoren kost veel energie en tijd, het wachten op andere omstandigheden verlamt eigen initiatief. De macht wordt geprojecteerd in deze factoren, waarmee eigen onmacht wordt gecreëerd en bestendig.

b. Het gebruiken van dode Oedipussen komt vooral bij de democratisering op de universiteit soms sterk naar voren. Ik noteer slechts enkele kreten. Studenten zijn beter gemotiveerd dan de docenten, als het om de democratisering en het beleid gaat, ze verdiepen zich meer in de materie, ze werken harder en informeren zich beter. In werkelijkheid is slechts een klein groepeje studenten geïnteresseerd in het bestuur, evenals slechts een deel van het wetenschappelijk personeel hierin is geïnteresseerd.

Het doel van een universitaire opleiding kan niet zijn het gezamenlijk besturen. Het bestuur is noodzakelijk om de taken, die het wetenschappelijk

personeel ten aanzien van de studenten en de samenleving heeft, beter te kunnen uitvoeren. Dit vraagt primaire verantwoordelijkheid en interesse in het vakgebied in uitgebreide zin. Aan besturen wordt meer macht toegekend, dan aan de te vervullen taak.

Het bestuur van een vakgroep meent een controlerende taak te hebben op het uitoefenen van de functies van het personeel in plaats van een stimulerende. In plaats van het vragen naar het afleggen van verantwoording als iemand in gebreke blijft, wordt bij voorbaat gevraagd verantwoording af te leggen.

Hoewel het bestuur als vertegenwoordiger van de vakgroep is gekozen, en aan de vakgroep verantwoording dient af te leggen, wordt de zaak veelal omgedraaid en wordt van de leden gevraagd verantwoording af te leggen. In de hiërarchische sfeer was de hoogleraar de grote baas, die aan niemand verantwoording hoefde af te leggen en aan wie iedereen verantwoording moest afleggen. De zin van democratisering is niet, dat de hoogleraar nu aan de anderen verantwoording moet afleggen, maar dat iedereen de ruimte krijgt om zelf verantwoordelijkheid te dragen.

In principe betekent de democratisering het verleggen van de macht van enkelen over velen, naar de macht van het individu over zich zelf. De democratisering zoals die nu veelal wordt opgevat, heeft niets anders bewerkstelligd dan het overdragen van de macht aan anderen. In principe maakt het niet uit of de anderen uit de meerderheid bestaan of uit de minderheid. Macht brengen waar het hoort namelijk naar het individu die verantwoordelijk is voor zichzelf, betekent in alle gevallen geen macht over anderen willen uitoefenen.

In het vakgroepsbestuur moeten alle geledingen vertegenwoordigd zijn, evenals in de commissies. De grondhouding daarachter is die van macht, want niet capaciteit en deskundigheid worden primair gesteld. Capaciteit en deskundigheid betekent waar het besturen betreft: dienstbaar willen zijn aan de doelstellingen, het scheppen van een werkklimaat voor iedereen, waarin initiatieven kunnen worden ontplooid en uitgewerkt. Waar een bestuur de macht gebruikt om degene die ze vertegenwoordigt in te perken, daar ontbreekt capaciteit en moreel gevoel en verliest de bestuurder het doel uit het oog, daar is zijn macht gebaseerd op bestuurder zijn, op een abstract begrip. De keerzijde van de medaille is, dat hij alle macht verliest, als hij geen bestuurder meer is en dan aan de controle van andere bestuurders is onderworpen, waarbij de consequentie voor hem is, altijd bestuurder blijven. De keerzijde laat zien hoe dood deze Oedipus is. Naar analogie van de mentaliteit van Creon en de zonen van Oedipus, die meenden Oedipus in handen te hebben, betekent macht: onderwerping. We kunnen hier zeggen: het bestuur in handen hebben betekent de macht in handen hebben. In het algemeen en samenvattend wil ik stellen, dat daar waar de democratie

wordt gebruikt om macht uit te kunnen oefenen, of waar het doel op zich is geworden, waar het niet gaat om democratie in betekening tot, daar is het een leeg begrip. De essentie van democratisering is de essentie van de moraal: de ander verzekeren dat hij tot ontplooiing kan komen en garanties hiervoor geven. Waar dat niet het doel van democratisering is, daar wordt het een magisch geloof. En waar dit magisch geloof om macht draait, daar is sprake van een dode Oedipus.

6.1.2. Het begrip "verantwoordelijk voelen"

Verantwoordelijkheid dragen is, het is reeds vaker gesteld, inherent aan het mens zijn. Wel heeft de ene mens meer gevoel voor verantwoordelijkheid dan de ander. Het spreekt vanzelf, dat bij meer of minder verantwoordelijkheidsgevoel, vanuit andere uitgangspunten wordt gestart dan bij het begrip verantwoordelijkheid, zoals door mij tot nog toe is gehanteerd. Verantwoordelijk zijn voor het gedrag, heeft niets met meer of minder, noch met een waarde-oordeel te maken, het staat ook los van de aanvaarding van de verantwoordelijkheid en van de bewustheid erover. Het individu is verantwoordelijk voor zijn gedrag, of hij wil of niet. Het zich bewust zijn van de verantwoordelijkheid maakt het gedrag bewust in het licht van de consequenties van dat gedrag.

Als een onderwijzer een kind straft, dan draagt hij de verantwoordelijkheid voor deze straf, als zijnde zijn antwoord op bepaalde gedragingen van het kind. In strikte zin is het kind weer verantwoordelijk voor zijn reactie op de straf, maar dat ontslaat de onderwijzer niet van zijn verantwoordelijkheid voor de consequenties van zijn gedrag.

Als de onderwijzer zijn verantwoordelijkheid wil dragen, dan betekent dat: verantwoordelijk zijn voor zijn reactie ergens op, die ook niet adequaat kan zijn en dan ook in-adequate consequenties kan hebben. Als het kind bijvoorbeeld vlijtiger is geweest dan van hem wordt verwacht en daarvoor straf zou krijgen, dan is deze straf geen passend antwoord. Als het kind zou weigeren de straf te ondergaan dan is hij daarvoor verantwoordelijk. De onderwijzer is voor zijn reactie daarop weer verantwoordelijk; deze reactie kan één van woede zijn over de ongehoorzaamheid, het kan ook een aanbieden van verontschuldiging zijn voor het geven van een niet adequate reactie op een overmaat aan ijver. Een buitenstaander, die voor het toestaan van initiatief is, zal de onderwijzer veroordelen op grond van de verantwoordelijkheid van de onderwijzer. Als de onderwijzer bewust is van zijn verantwoordelijkheid en daarnaar handelt, zal hij het wel of niet straf geven laten hangen van zijn opvattingen over gehoorzaamheid of initiatief. Als een directeur van een bepaald bedrijf zijn ondergeschikten alle initiatieven ontnemt, onder het motto, dat hij zich verantwoordelijk voelt voor de gang van zaken en daarom gehoorzaamheid eist en als hij daarbij ook geen

enkele verantwoordelijkheid overlaat aan de mensen die specialistisch werk verrichten waartoe hij zelf niet is opgeleid en als daardoor de resultaten beneden het mogelijk haalbare blijven, dan is hij ook daar verantwoordelijk voor. Onder het mom van een groot gevoel voor verantwoordelijkheid worden vaak allerlei initiatieven onderdrukt. In feite is er sprake van angst voor fouten, en dat wordt gezien als gevoel voor verantwoordelijkheid. Hier wordt deze term als abstractie gebruikt en als abstracte macht. Degene die met een idee komt en dat door wil voeren, wordt er van afgehouden omdat zijn baas zich verantwoordelijk voelt en angst heeft dat het idee niet zal aanslaan. Een duidelijk geval van dit gevoel van verantwoordelijkheid werd onlangs gedemonstreerd door een afdelingschef. In dat bedrijf zijn twee geledingen, die van het productiepersoneel en die van de administratie. Een bepaald budget moest worden verdeeld onder het productiepersoneel. De administratieve sector had de gelden naar eigen goeddunken reeds verdeeld onder het productiepersoneel. De verdeling berustte niet op aanvaardbare argumentatie; het productiepersoneel kwam tot een andere naar hun gevoel aanvaardbaarder verdeling. De afdelingschef vond deze laatste verdeling ook aanvaardbaarder. De afdeling administratie ging niet akkoord met de laatste verdeling en handhaafde de hare, er mee dreigend, dat ze zouden gaan staken als hun verdeling niet zou worden aangenomen. Toen de afdelingschef dit vernam, koos hij de kant van de administratie en toen de productiemedewerkers protesteerden tegen dit gedrag, wees de afdelingschef op zijn gevoel van verantwoordelijkheid: een staking van het administratief personeel was ontoelaatbaar. De gelden werden verdeeld zoals de administratie dat wenste, willekeurig en niet adequaat. De afdelingschef verweet het productiepersoneel, dat protesteerde, dat ze niet achter hem stonden en dat als ze doorgingen met op hun vermeend recht te staan, ze verantwoordelijk waren voor de staking van het administratief personeel. Deze afdelingschef voelde zich verantwoordelijk, maar nam geen enkele verantwoordelijkheid, want toen later de productie tegenviel omdat het budget niet juist was verdeeld, legde hij de verantwoordelijkheid op de schouders van het administratief personeel, dat de gelden onjuist had verdeeld.* Door deze afdelingschef wordt verantwoordelijkheid tot een abstract begrip, behorend bij de functie. Het is een abstracte macht ter zelfhandhaving gebruikt en daarom een dode Oedipus.

6.1.3. *Het begrip "macht van de uitspraak"*

In een bepaalde setting waren er hevige conflicten tussen twee groepen personeelsleden. De conflicten liepen zo hoog op, dat een hogere instantie zich er mee

* De strekking van dit voorbeeld is een juiste weergave van een historisch feit. De oorspronkelijke gegevens zijn vervangen door: budget, afdelingschef, administratief en productiepersoneel.

ging bemoeien, een onderzoek instelde en een uitspraak deed door middel van een advies aan beide partijen. De "leider" van één van de groepen is een zeer egocentrisch, absoluut denkend individu, die zich niet kan verplaatsen in gedachten en gevoelens van anderen. Dit wordt hem meegedeeld, met het dringende advies een andere houding aan te nemen.

Na enige tijd neemt deze persoon in een vergadering het woord en verklaart, dat er in de setting alléén maar goed gewerkt kan worden, als men niet elkaar bestrijdt, maar samenwerkt. Hij verklaart daarbij, dat hij van zijn kant tot volledige samenwerking en openheid bereid is. Op dezelfde vergadering ontstaat over een ander onderwerp discussie. Op zakelijke gronden is iemand van de tegenpartij het niet eens met de genoemde "leider", deze reageert daarop met te zeggen, dat het blijkt, dat de anderen niet samen willen werken.

Dezelfde persoon geeft les aan een aantal studenten. Als hij begint met les te geven, stelt hij de vraag wat naar het idee van de studenten de vorm en inhoud van de lessen moet zijn. Hij zegt daarbij, dat hij zeer democratisch is. Door één van de studenten wordt een vraag gesteld waarop hij een uitvoerig antwoord probeert te geven. Als de student hem interrumpeert met de opmerking, dat dit geen antwoord op zijn vraag is, valt de docent zeer scherp uit en zegt dat hij van deze houding niet gediend is. Door deze persoon zijn twee uitspraken gedaan: "Ik ben bereid om samen te werken met en te luisteren naar anderen", en "ik ben democratisch". Het poneren van deze uitspraken is voor hem een 'zo zijn'. Een dergelijke houding valt meermalen te constateren. Niet te constateren is de houding achter deze woorden. De observator krijgt de indruk, dat het verbaliseren, met de wil *achter* deze verbalisatie, magische kracht gaat krijgen voor degene die de uitspraken doet.

Verbalisatie en de wil om te handelen naar wat geverbaliseerd wordt, zijn abstracties zonder concrete inhoud. De combinatie wil – verbaliteit is voor de persoon die het aangaat, realiteit.

Een politicus verkondigt in het buitenland een mening, die in eigen land hevig kritiek ondervindt. In de uitspraak neemt hij stelling tegen de steeds verder gaande democratisering. Terug in eigen land, zegt hij, dat hij een fout heeft gemaakt, en dat hij daarvoor zijn verontschuldiging aanbiedt. De verslaggever die hem interviewt vraagt, of we in de toekomst meerdere fouten van dergelijke aard mogen verwachten, waarop de politicus antwoordt, dat ieder mens die werkt, fouten maakt, en hij suggereert, dat hij zelf bereid is om fouten te erkennen, waaruit een grote mate van openheid en integriteit zou moeten blijken. Als deze politicus te goeder trouw is, en daar zullen we vanuit moeten gaan, dan is hij zelf overtuigd van het positieve van deze grondhouding.

De gepretendeerde grondhouding is echter niet een wezenlijke, maar een geverbaliseerde, want achter de uitspraak, dat de democratisering te ver is

doorgevoerd, is een attitude ten aanzien van deze uitspraak aanwezig. De vermeend gemaakte fout heeft niet betrekking op de grondhouding, want die wordt niet gecorrigeerd, maar op de verbalisatie van de grondhouding, en daarom wordt excuus aangeboden voor het geverbaliseerde. Excuus aanbieden voor een uitspraak is niet wezenlijk, het is in feite een muur bouwen rondom de mentaliteit die daar achter zit. Ook hier heeft de verbalisatie magische kracht.

In een discussie op directieniveau komt de moeilijke positie van de vrouwelijke groepsleiding ter sprake. Iedereen, de mannelijke collega's en ook de begeleiding, verwacht een specifiek vrouwelijke inbreng van groepsleidsters. Het blijkt, dat vrouwelijke inbreng een multi-interpretabel, subjectief begrip is. De groepsleidsters hebben het daar moeilijk mee, want ze voldoen nauwelijks aan het verwachtingspatroon van hun collega's en kunnen niet zichzelf zijn. Eén der directieleden stelt op een gegeven moment, dat hij zich niet kan voorstellen waarom er zo moeilijk moet worden gedaan over het probleem.

Voor hem is het zeer duidelijk, hij is voor emancipatie, en dat betekent, dat mannen en vrouwen gelijke rechten hebben. Het verder gepraat er over noemt hij 'domineetaal'. Als hij erop wordt gewezen, dat het een uitspraak van hem is, die concrete invulling vraagt door houding en gedrag, dan vindt hij dat onzin. Een verbale uitspraak is voor hem realiteit.

Ik zou kunnen doorgaan met het opsommen van een aantal voorbeelden waar de verbaliteit, gecombineerd met de wil om het zo te doen, als realiteit wordt beschouwd. Het werkelijk er naar leven, is een grondhouding gebaseerd op evaluatie van het gedrag, een evaluatie die alleen kan plaats vinden door een kritische houding t.a.v. gedrag. Het toekennen van magische kracht aan de uitspraak blokkeert het kritisch vermogen. De eigen inzet, "de kleine stip" zekerheid die in ons zit, wordt een hele grote geprojecteerde stip, waar de macht is ingebouwd. De macht die van de grote stip komt. Met andere woorden, macht over verbale uitspraken wordt vermeende macht, en daarom is ook dat een dode Oedipus.

6.1.4. Het begrip "argument"

Argumenten zijn verbale constructies om een standpunt te verdedigen. Het al of niet juist zijn van een standpunt wordt dan meer afgemeten naar de argumenten die worden gebruikt, dan naar het standpunt zelf. Als twee verschillende belangengroepen hun belangen verdedigen, of die van de ander aanvallen, dan wordt vaak een oordeel gevormd over het gelijk, naar aanleiding van de argumenten. De verdediger van zijn zaak moet er dan ook voor zorgen met goede argumenten te komen en met deze argumenten moet hij de anderen overtuigen. In

feite moeten argumenten zijn gebaseerd op informatie, deze informatie moet zo uitgebreid mogelijk zijn. Argumenten kunnen zijn gebaseerd op selectieve informatie. Het onderscheid tussen een argument en het slaken van kreten is, dat het eerste een bepaalde logische opbouw heeft, en dat het is gebaseerd op een algemeen aanvaardbare vooronderstelling.

De autoverkoper die beweert dat een bepaald automerk beter is dan een ander merk, omdat de eerste uit een bepaald land komt, gebruikt geen goede argumenten. Een ander die als argument, om zijn automerk aan te prijzen, aanvoert dat deze auto zuiniger rijdt, gebruikt een beter argument. Het is een argument dat aanslaat bij degene die zuinig rijden belangrijk vindt. Zuinig rijden is een vooronderstelling die voor koper en verkoper, (maar vooral voor de koper) aanvaardbaar is. Zuinig rijden is een verkoopargument.

De vakbond is voor een middenschool, de minister van onderwijs heeft zich een niet zo groot voorstander ervan verklaard. Het weekblad van de Algemene Bond van Ambtenaren, aangesloten bij de vakbeweging, bedient zich, voordat ze argumenten heeft gebruikt om de middenschoolgedachte te verdedigen, van het volgende argument: "Van een bewindsman mag worden verwacht dat hij – ook al staat hij persoonlijk kritisch tegenover bepaalde ontwikkelingen, dat mag – experimenten althans een faire kans wil geven". ("de Ambtenaar" 3-2-1978). Het gaat er hier niet om, de discussie te voeren over het nut van een middenschool, dat wil ik voorop stellen. Waar het om gaat is, dat dit argument in feite geen argument is maar een vooronderstelling, namelijk, dat een bewindsman experimenten moet toelaten, los van de vraag of hij voor of tegen iets is.

Met argumenten proberen we anderen te overtuigen, bij verkoopargumenten om een produkt te verkopen, maar ook wel van ons gelijk. Naast verkoopargumenten zijn er onder andere gevoels-, zakelijke en wetenschappelijke argumenten, die de doorslag kunnen geven bij het aanvaarden van een bepaald gedrag. Het is legaal en aanvaardbaar om te argumenteren en iemand ergens van te willen overtuigen. Het is ook aanvaardbaar dat iemand, voordat hij tot een bepaalde actie overgaat, overtuigd wil worden van het nut of de noodzakelijkheid van deze actie.

Maar als B tot bepaald gedrag besluit op grond van argumenten van A, dan legt hij verantwoordelijkheid en macht in de argumenten. Gedrag is gebaseerd op allerlei factoren, maar achter dat gedrag staat de zich zo gedragende persoon, die verantwoordelijk is en blijft voor dat gedrag. Als A bepaalde verwijten van B krijgt te horen over bepaald gedrag en hij beweert, dat hij geen argumenten heeft gehoord, die hem nopen dat gedrag te veranderen, dan gaan argumenten belangrijk worden.

Een argument is een middel om een standpunt te bepalen of te verdedigen, hoe aanvaardbaarder het argument, des te gemakkelijker is het ter bepaling van een standpunt. Het gaat daarbij niet alleen om argumenten voor een ander te

Propriety of the Erich Fromm Document Center. For personal use only. Citation or publication of material prohibited without express written permission of the copyright holder.
Eigentum des Erich Fromm Dokumentationszentrums. Nutzung nur für persönliche Zwecke.
Veröffentlichungen – auch von Teilen – bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Rechteinhabers.

